

ERFGOED BRUSSEL

N°013

DECEMBER 2014

DOSSIER CULTUSGEBOUWEN

VARIA

Oude liften, jong erfgoed

De Parking '58 in Brussel

EEN PUBLICATIE VAN BRUSSEL STEDELIJKE ONTWIKKELING

KERKEN, KLOOSTERS EN KAPELLEN:

EVOLUTIE EN
BETEKENIS VAN EEN
MEERVOUDIG ERFGOED
IN HET BRUSSELE
CULTURELE
LANDSCHAP

THOMAS COOMANS

HOOFDDOCENT AAN DE KU LEUVEN, DEPARTEMENT
ARCHITECTUUR, EN RAYMOND LEMAIRE
INTERNATIONAL CENTRE FOR CONSERVATION,

LID VAN DE KONINKLIJKE COMMISSIE VOOR
MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN VAN HET
BRUSSELS HOOFDSTEDELIJK GEWEST

Sint-Jan-en-Niklaas, Scharbeek
(S04) (W. Robberechts © GOB)

DE CULTUSGEBOUWEN IN HET BRUSSELS HOOFDSTEDELIJK GEWEST VORMDEN IN DE LOOP DER EEUWEN EEN FIJNMAZIG NETWERK DAT DE WIJKEN MEE STRUCTUREERT. Talrijke kerken werden meermaals verbouwd, uitgebreid, gereconstrueerd of verplaatst. Dankzij een globale studie onder leiding van professor Thomas Coomans, werd de ontwikkeling van het netwerk van katholieke kerken en kapellen in kaart gebracht. Er werden zes kaarten opgesteld en becommentarieerd. Hieruit resulteert een panorama dat de omvang en de kwaliteit van een meervoudig en in de stad overal aanwezig erfgoed illustreert.

Zoals voor de meeste Europese steden is de religieuze geschiedenis van Brussel nauw verbonden met het christendom. Ze beslaat meer dan een millennium en heeft een rijk en complex erfgoed voortgebracht dat zowel immaterieel en geestelijk, als architecturaal en archeologisch, artistiek en muzikaal is en ook resulteerde in rijke archieven, literatuur en meubilair. Toponiemen als Sint-Agatha-Berchem, Sint-Gillis, Sint-Joost-ten-Node, Sint-Jans-Molenbeek, Sint-Pieters-Jette, Sint-Pieters-Woluwe, Sint-Lambrechts-Woluwe, Sint-Job, Kapelleveld overleefden de vele transformaties die de stad en haar omgeving ondergingen en gaven hun naam aan kerken, scholen, hospitalen en zelfs spoorweg- (Kapellekerk) en metrostations (Sint-Katelijne en Sint-Guido). Het is echter vooral in haar architecturale en stedenbouwkundige realiteit dat dit religieuze erfgoed het stedelijk landschap op een bijzonder tastbare manier markeert.

Het architecturale erfgoed van de kerken, kloosters en kapellen op het grondgebied van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest bestaat uit een brede waaier aan gebouwen met verschillende morfologieën, functies,

schalen en stijlen. Dit erfgoed is het resultaat van een opeenvolging van historische contexten en een stratigrafie van ruimtelijke contexten. Dit artikel schetst voor de eerste keer¹ een overzicht van de totaliteit van dit erfgoed, zonder echter in detail te treden over elk geciteerd gebouw.² Het is de bedoeling om een millennium architectuur- en religieuze geschiedenis te structureren in fasen die overeenkomen met belangrijke bouw- of verbouwingcampagnes. Voor elke fase staan de redenen en de aard van de vernieuwing centraal. Daarnaast wordt ook de culturele en historische betekenis van de evolutie bekeken. Negen chronologische fasen worden onderscheiden en geïllustreerd met kaarten van de vijfhoek en van het gewest.

Verre van statisch en door de eeuwen heen verstarde te zijn, bleef de religieuze architectuur zichzelf ter discussie stellen en zich aanpassen aan een voortdurend veranderende maatschappij, in functie van interacties tussen de kerk, de bevolking, de vorst en later de staat. Ondanks zijn lokale accenten, sluit de evolutie van het religieuze architecturale erfgoed van Brussel aan bij de algemene evolutie van het westerse erfgoed. In Brussel

is elke fase in deze evolutie vertegenwoordigd door opmerkelijke kerken, gaande van de romaanse en gotische architectuur over barok, neoclassicisme, neogotiek en andere historiserende stijlen tot bij de betonkerken.

.....

1. HET BEGIN VAN EEN RELIGIEUS LANDSCHAP: DE PAROCHIES VÓÓR DE 13DE EEUW

In het gekerstende territorium fungeert de parochie als structurerende en administratieve eenheid. In de middeleeuwen ressorteerde het grondgebied van Brussel onder het bisdom Kamerijk dat op zijn beurt afhing van het aartsbisdom Reims. Uit historisch onderzoek is gebleken dat de kerken van Anderlecht, Molenbeek, Ukkel en ook Sint-Michiel en Sint-Gorik in *Brosella* de eerste parochies vormden. Sint-Michiel zou de oudste kerk van Brussel zijn,³ en zou kunnen dateren van de 8ste eeuw. Zeker is dat Brussel in de 11de eeuw meerdere kernen had met telkens een eigen kerk: Sint-Gorik op het Zenne-eiland, vlakbij de *portus*, Sint-Michiel, halfweg op de helling van de Treurenberg en Sint-Jacob op de Coudenberg, de kasteel-

Afb. 1a

Kathedraal van Sint-Michiel & Sint-Goedele, Brussel, (B03) (W. Robberechts © GOB).

Afb. 1b

Onze-Lieve-Vrouw-ter-Kapellekerk, Brussel, (B04) (W. Robberechts © GOB).

kapel van de graven van Leuven, toekomstige hertogen van Brabant.

In 1047 werd in Sint-Michiel een kapittel van seculiere kanunniken opgericht en rond 1076-1078 een ander kapittel in Sint-Pieter in Anderlecht, wat deze kerken een hogere rang gaf. Elk kapittel liet relikwieën van heiligen overkomen – Sint-Goedele in Brussel en Sint-Guido in Anderlecht. De verering daarvan moest de ontwikkeling van de parochie ten goede komen en bedevaarten stimuleren.⁴ De oudste architecturale overblijfselen van deze twee kerken zijn dan ook de crypten – half ondergrondse gewelfde ruimten waarin de relieken werden bewaard en vereerd. Deze crypten zijn van hetzelfde type met meerdere beuken en vier centrale monolithische zuilen. Ze dateren uit de tweede helft van de 11de eeuw.⁵ Opgravingen in Sint-Goedele, uitgevoerd in 1937 en van 1987 tot 1992, hebben toegelaten om het volledige grondplan van de oorspronkelijke romaanse kapittelkerk te identificeren. Ze bezat een massieve westertoren geflankeerd door twee ronde traptorentjes die een westbouw vormden, een schip van zeven traveeën met zijbeuken, een uitspringend transept en

boven de crypte een koorpartij met zijkapellen (afb. 1a).⁶

De demografische groei in de 12de eeuw leidde tot de bouw van nieuwe kerken, zowel in de stad als in de periferie. Sint-Niklaas (vóór 1152) en Sint-Katelijne (vóór 1201), gelegen binnen de eerste omwalling, waren twee kapellen die ressorteerden onder het kapittel van Sint-Goedele, terwijl Onze-Lieve-Vrouw-ter-Kapellekerk (vóór 1138) een autonome parochie was buiten de eerste omwalling (afb. 1b).

Archeologisch onderzoek is essentieel voor de identificatie en het inzicht in de oudste kerken van Brussel en de omliggende dorpen. In de beste gevallen blijft er nog een romaanse toren over zoals die van Sint-Clemens in Watermaal (afb. 2a), Sint-Lambertus in Sint-Lambrechts-Woluwe (afb. 2b), Sint-Elisabeth in Haren (afb. 2c) en Sint-Pieter in Neder-Over-Heembeek.⁷ Het is moeilijk om deze torens die minstens tot de 12de eeuw teruggaan, precies te dateren. Bij archeologisch onderzoek in 1959 van de in 1932 door een brand verwoeste kerk van Neder-Over-Heembeek, werd een stratigrafie van zes fasen ontdekt, gaande van de

9de tot de 19de eeuw.⁸ Op de meeste andere sites van parochiekerken in het gewest, zijn ongetwijfeld een gelijkaardige stratigrafie en ook graven uit diverse periodes terug te vinden. De romaanse Sint-Annakapel in Oudergem bestaat uit één enkel schip, een westertoren en een rechthoekig koor uit de 12de eeuw (afb. 2d). Het lot van deze kleine kerk is totaal tegenovergesteld aan dat van de Sint-Pieter in Neder-Over-Heembeek. Ze werd in de loop der eeuwen eveneens verbouwd, maar werd in 1915-1917 na archeologische opgravingen door kanunnik Raymond Lemaire naar oorspronkelijk model geresatureerd.⁹

2. De ontwikkeling van de stad en haar hinterland, van de 13de tot de 16de eeuw (kaarten 1a en 1b - 1550)

“In de 13de eeuw kreeg de kerkelijke organisatie van Brussel de omvang die ze tot het einde van het ancien régime zou behouden.”¹⁰ Het seculiere religieuze landschap dat een tegenhanger kreeg in de kloosterorden, werd complexer. Dit leidde tot gezagsconflicten, onder meer tussen het kapittel

Afb. 2a
Sint-Clemenskerk,
Watermaal-Bosvoorde,
(WB01) [A. de Ville de Goyet,
2014 © GOB].

Afb. 2c
Sint-Elisabethkerk,
Haren, (BH01)
[M. Vanhulst, 2012 © GOB].

Afb. 2b
Sint-Lambrechtskerk, Sint-Lambrechts-Woluwe,
(SL01) [M. Vanhulst, 2012 © GOB].

Afb. 2d
Sint-Annakapel, Oudergem, (001) [W. Robberechts © GOB].

van de moederkerk van Sint-Goedele enerzijds en de nieuwe reguliere en seculiere instellingen, aangemoedigd door de hertogen van Brabant en stedelijke belangengroepen zoals de gilden, anderzijds. Gelijktijdig met de demografische groei ontwikkelde en diversifieerde zich ook de religieuze populatie met haar geestelijken, seculiere en reguliere kanunniken, monniken en slotzusters, broeders, zusters en begijnen. Op ruimtelijk vlak ontstonden nieuwe wijken buiten de eerste omwalling van de 12de eeuw en vormden voorstedelijke kernen die pas na de bouw van de tweede omwalling op het einde van de 14de eeuw fysiek en juridisch in de stad werden geïntegreerd. Bovendien leidde de driepoligheid van de gemeente –handelscentrum in de vallei, vorstelijke residentie op de Coudenberg en religieuze vestiging op de Treurenberg– in de 15de eeuw tot de bouw van drie opmerkelijke gebouwen die het profiel van de stad veranderden: het stadhuis met zijn spitse toren beklemd met het standbeeld van Sint-Michiel, de tweetorengewel van de Sint-Goedelekerk en het grote volume van het paleis van de Coudenberg, vooral van de *magna aula* en haar kapel. De vervlechting van sociale relaties en wederzijdse invloeden tussen deze drie polen was mede de oorzaak van de politieke, religieuze en economische specificiteit van Brussel.

In de jaren 1220 deed de gotische architectuur haar intrede in Brussel met twee kerken waarvan de bouw meerdere eeuwen in beslag zou nemen. In 1226 begon het door de hertog gesteunde kapittel van Sint-Goedele met de bouw van een groot koor van het kathedraaltipe met een kooromgang en straalkapellen¹¹. Dit nieuwe koor werd rond 1300 voltooid en bevond zich ter hoogte van het transept van de romaanse kerk. De werf ging verder in de 14de eeuw toen de zuidelijke arm van de kruisbeuk, de zijkapellen en de basis van de zuiderstoren werden opgetrokken. De noordkant, het middenschip en de

gevel werden in de 15de eeuw gebouwd en voltooid in 1475. De Onze-Lieve-Vrouw-ter-Kapellekerk is eveneens een gotische kerk waarvan het begin teruggaat tot de 13de eeuw. Haar transept met kruisingstoren en koor met apsis werden ongeveer tussen 1215 en 1275 opgetrokken. Het romaanse schip werd in 1405 door een brand verwoest en vervangen door een hoger gotisch schip met meer lichtinval, een waar meesterwerk van de 'Brabantse gotiek' (1431-1508).¹²

De heropbouw van Sint-Guido in Anderlecht begon pas in de 14de eeuw. In 1480 kreeg de kerk een nieuw koor en in de 16de eeuw zuidelijke kapellen. Sint-Gorik, Sint-Katelijne, Sint-Jacob en Sint-Niklaas, die eveneens voor het einde van de middeleeuwen van uitzicht veranderden, werden daarna in de loop van de tijd gesloopt of verbouwd. De Onze-Lieve-Vrouw ten Zavelkerk is eveneens een meesterwerk van de 'Brabantse gotiek',¹³ gekenmerkt door het gebruik van steen die werd gewonnen in groeven in de omgeving van Brussel. In 1366 nam het serment van de kruisboogschutters het besluit om deze kerk op te richten. De bouw ervan zou bijna een eeuw in beslag nemen (ca. 1410-einde van de 15de eeuw).¹⁴

Ondanks de inspanningen van het kapittel van Sint-Goedele om dit te verhinderen, werden in de 13de eeuw binnen de eerste omwalling religieuze orden opgericht.¹⁵ De franciscanen of minderbroeders vestigden zich in de buurt van Sint-Niklaas, de karmelieten (in 1258) vlakbij de Stoofstraat, de zakbroeders (1271) richtten de Magdalenakapel op, de witte zusters stichtten het klooster van Jericho, in de buurt van de Vlaamse poort (1238). Vóór 1247 ontstond buiten de eerste omwalling, in de buurt van Sint-Katelijne een grote vrije kloostergemeenschap van zogenaamde 'begijnen'. De kerken van de kloosterorden waren gotisch, maar onderscheidden zich van de parochiekerken door hun veel dieper koor, de

eenvoud van de architectonische sculptuur en houten gewelven en ze hadden ook geen gemetselde toren en kruisbeuk.¹⁶ De volgende eeuwen vestigden zich nog andere orden in Brussel, onder meer de bogaarden (voor 1366), de alexianen (1368), de dominicanen (1459) en de zwarte zusters (1469).

Vanaf de jaren 1270 verplaatsten de hertogen van Brabant hun hof geleidelijk van Leuven naar Brussel. Sommigen lieten zich in Brusselse kerken begraven, wat een blijk was van hun voorkeur voor de stad die ze tot hun hoofdstad hadden gemaakt. Jan I werd begraven bij de franciscanen (1294), Jan II in Sint-Goedele (1312), Johanna van Brabant bij de karmelieten (1406).¹⁷ Andere leden van de hertogelijke familie en van het hof werden begraven in Sint-Jacob op Coudenberg.

De stadsontwikkeling ging gepaard met de oprichting van hospitalen en godshuizen voor bejaarden, zieken en melaatsen. De meeste daarvan werden geleid door een gemeenschap van broeders of zusters.¹⁸ Voor de periode van de 12de tot het midden van de 16de eeuw werden niet minder dan vierendertig hospitalen en godshuizen geïnventariseerd.¹⁹ In de 12de eeuw werden onder meer de Sint-Pietersleprozerie en het Sint-Janshospitaal opgericht, die allebei aan de basis lagen van de grote, gelijknamige hedendaagse ziekenhuizen. De hospitalen hadden slechts een kapel, met uitzondering van Sint-Jan dat een echte gotische kerk bezat, gelegen op de site van het huidige Sint-Jansplein.

Andere religieuze orden die geen directe binding hadden met de stad, vestigden zich vanaf het midden van de 12de eeuw in de periferie. Een gemeenschap van reguliere kanunniken van Sint-Augustinus werd in 1140 omgevormd tot de norbertijnerabdij van Dielegem in Jette. Benedictinessen afhankelijk van de abdij van Affligem stichtten in 1129 in de Zennevallei in Vorst een

priorij die in 1238 het statuut van abdij kreeg. De cisterciënzerinnenabdij van Ter Kameren werd in 1201 gesticht in Elsene in de vallei van de Maalbeek, aan de rand van het Zoniënwoud. Het was in deze abdij dat Sint-Bonifatius van Lausanne, een van de beroemdheden van Elsene, tot aan zijn dood in 1260 verbleef. In 1262 stichtte hertogin Aleidis van Bourgondië, gemalin van Hendrik III van Brabant, de priorij van Hertoginnendal voor een gemeenschap van dominicanessen in de vallei van de Woluwe in Oudergem.²⁰

In 1343 trok de Brusselse mysticus Jan van Ruusbroec (bijgenaamd de *wonderbare*), kanunnik van Sint-Goedele, zich terug in het Zoniënwoud en stichtte in Hoeilaart de priorij van Groenendaal. Hij overleed daar in 1381. Ruusbroec beïnvloedde Geert Grote en de spiritualiteit van de Moderne Devotie (*dovotio moderna*), die aan de basis lag van de hervormingsgezinde monastieke bewegingen. De Broeders van het Gemene Leven en het kapittel van Windesheim verspreidden zich overal in de Lage Landen en vonden in Brussel een gunstige kweekbodem.²¹ Het Zoniënwoud dat eigendom was van de hertogen, trok inderdaad kluizenaars aan op zoek naar de eenzaamheid nodig voor contemplatie. Andere vrome gemeenschappen volgden in de voetsporen van Groenendaal: het Rood-Klooster in Oudergem (1374), Zeven Fonteynen in Sint-Genesius-Rode (1380) en Ter Cluysen in Eigenbrakel (1399).²² Nog andere religieuze gemeenschappen vestigden zich in de omgeving van Brussel, onder meer de kartuizers op het plateau van Scheut in Anderlecht (1455),²³ en de dominicanen in de vallei van Boetendaal in Ukkel (1467). Met uitzondering van het Rood-Klooster, waar uitgebreide opgravingen werden gedaan door de archeologische dienst van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest,²⁴ blijven er weinig gebouwen over van deze priorijen die tijdens de godsdienstoorlogen van de 16de eeuw

Afb. 3

Voormalige abdij van het Rood-Klooster, Oudergem, (003) (M. Vanhulst, 2012 © GOB).

en/of later tijdens de Franse Revolutie werden verwoest (afb. 3).

In het begin van de 16de eeuw breidde het hof nog uit. Karel V liet een nieuwe kapel oprichten op de plaats van de oude kapel in het paleis van de 14de eeuw.²⁵ Dit gebeurde in twee fasen. De eerste fase werd afgewerkt door de architecten Rombout II Keldermans en Lodewijk van Boghem (1522-1538) en de tweede door Pieter van Wyenhove en Jehan van den Gheere (1548-1552). Deze grote gotische constructie grensde aan de noordelijke gevel van de *magna aula* van Filips de Goede en had een langgerekt koor omgeven door zijbeuken en een kooromgang. Deze opmerkelijke kapel werd in 1731 tijdens de brand die het hele paleis in de as legde, verwoest, met uitzondering van de onderbouw die in 1995-1998 werd ontsloten.²⁶ De andere adellijke stadsresidenties van de bovenstad hadden elk een eigen huiskapel. Die van het hof van Hoogstraten-Lalaing werd gedeeltelijk opgegraven,²⁷ en die van het paleis van Nassau werd geïntegreerd in de Koninklijke Bibliotheek.

De laatste grote gotische constructie van de eerste helft van de 16de eeuw

was de kapel van het Heilig Sacrament, aan de noorderflank van het koor van de kapittelkerk Sint-Goedele. Ze werd in opdracht van Karel V tussen 1531 en 1549 gebouwd onder leiding van Pieter van Wyenhove. De kapel heeft een netgewelf en bezit zes grote glas-in-loodramen geschonken door familieleden van de keizer.²⁸ De symbiose tussen de architectuur in flamboyante gotiek en het keizerlijke iconografische programma in renaissancestijl, verwezenlijkt door de beste hofkunstenaars onder leiding van Bernard van Orley, maakt van deze kapel een uniek meesterwerk en getuige van het artistieke mecenaat van het Brusselse hof. Het mirakel van het Heilig Sacrament dat de keizer met deze kapel en glasramen in de 16de eeuw wilde gedenken, ging terug op een historisch feit van mei 1370 dat tot legende was uitgegroeid en het prestige en de macht van het kapittel van Sint-Goedele versterkte.²⁹ Naar verluidt hadden zes Joden de hosties in de Sint-Katelijnekerk in Brussel gestolen en deze tijdens een geheim ritueel doorstoken. Daarop begonnen de hosties te bloeden, wat bewees dat Christus reëel aanwezig was in de eucharistie. De Joden werden beschuldigd van heiligschennis

en in 1370 geëxecuteerd. Dit gebeurde in de context van het groeiende antisemitisme in West-Europa. Voordien waren de Joodse gemeenschappen in de middeleeuwse steden geïntegreerd geweest en hadden daar ook hun synagogen.³⁰ Het kapittel van Sint-Goedele exploiteerde het 'mirakel' van de bloeddende hosties om de eucharistische devotie te bevorderen. De kapel van Karel V paste in de context van de opkomende contestatiebeweging van de protestantse Reformatie en bekrachtigde de orthodoxie van de keizerlijke familie.

3. CONTRAREFORMATIE EN BAROK, VAN HET MIDDEN VAN DE 16DE TOT HET EINDE VAN DE 17DE EEUW

(kaarten 2a en 2b - 1790)

Als zetel van het hof en hoofdstad van de Lage Landen, speelde Brussel een belangrijke rol tijdens de godsdiensoorlogen van de tweede helft van de 16de eeuw.³¹ Ondanks de plakaten die het protestantisme verboden, verspreidde de lutherse en calvinistische Reformatie zich snel onder de bevolking en ging gepaard met een contestatiebeweging tegen de autoritaire Spaanse, katholieke politiek. Na de troonsafstand van Karel V in 1555 was Brussel het toneel van godsdiensttroebelen gaande van de inquisitie en militaire terreur onder de hertog van Alva (1567-1573) tot de kortstondige calvinistische republiek (1577-1585). De meeste kerken werden in de jaren 1570 geplunderd door de beeldenstormers waarbij een groot deel van hun artistieke schatten – altaren, glas-in-loodramen, doksalen, retabels, beelden, grafmonumenten, liturgische ornamenten enz. – verloren gingen. Tijdens de calvinistische republiek werden de religieuze gemeenschappen uit Brussel verdreven, hun kerken leeggemaakt en omgevormd tot protestantse tempels of wereldlijke gebouwen.

Nadat Brussel door de Spanjaarden heroverd was, werd het samen met Mechelen en Antwerpen een van de centra van de Contrareformatie in de Zuidelijke Nederlanden. Deze beweging kwam uit het Concilie van Trente (1545-1563) voort, wilde de ketterij bestrijden en de pauselijke autoriteit van Rome herstellen. Vanaf 1570, na de oprichting van nieuwe bisdommen in de Lage Landen, hing Brussel niet langer af van de bisschop van Kamerijk, maar van de aartsbisschop van Mechelen.³² De aartshertogen Albrecht en Isabella (1598-1633) consolideerden de katholieke orthodoxie van de Contrareformatie. Ze moedigden de vestiging van nieuwe religieuze orden in Brussel aan en propageerden de barok als uitdrukking van het nieuwe katholieke elan en de trouw aan Rome.³³

De religieuze barok die de eigen identiteit moest versterken en het katholicisme verspreiden, vond in de Zuidelijke Nederlanden een vruchtbare voedingsbodem die leidde tot een geheel eigen ontwikkeling.³⁴ De nieuwe contrareformatische orden werden naast het hof, de bisschoppen en oude religieuze orden die hun kloosters wilden herstellen, de opdrachtgevers voor barokke kunstwerken en architectuur.³⁵ Zo begonnen de jezuiten in 1615 in Brussel met de bouw van hun eigen kerk ontworpen door pater Pieter Huysens; de werf stond onder leiding van hofarchitect Jacques Francart.³⁶ Deze kerk, pal in het centrum van de stad, zette de toon met haar indrukwekkende italianiserende schermgevel en een hoge barokke toren. Andere nieuwe religieuze congregaties begonnen in Brussel te bouwen en droegen bij aan de verandering van het stedelijke landschap in de 17de eeuw, met onder meer de kerken van de karmelietessen theresianen, de ongeschoeide karmelieten, de augustijnen (1620-1642), het begijnhof (1657-1676),³⁷ Onze-Lieve-Vrouw van Goede Bijstand (1664-1694) en de rijke klaren (1665-1670).

Afb. 4a
Sint-Jan Baptist ten Begijnhofkerk, Brussel, [B14] (georgesdekinder.com © GOB).

Afb. 4b
Kerk van de Heilige Drievuldigheid, Elsene, [EL12] (A. de Ville de Goyet, 2010 © GOB).

Afb. 4c
Magdalenakapel en Sint-Annakapel, Brussel, [B41] (A. de Ville de Goyet, 2014 © GOB).

Afb. 4d
Brigittinenkerk, Brussel, [B61] (A. de Ville de Goyet, 2014 © GOB).

Afb. 4e
Onze-Lieve-Vrouw van Goede Bijstand, Brussel, [B06] (A. de Ville de Goyet, 2014 © GOB).

Afb. 5a

Sint-Jan Baptist ten Begijnhofkerk, Brussel, (B14) (W. Robberechts © GOB).

Afb. 5b

Toren van de voormalige Katelijnekerk, Brussel, (B09) (A. de Ville de Goyet, 2014 © GOB).

Afb. 5c

Onze-Lieve-Vrouw van Goede Bijstand, Brussel, (B06) (W. Robberechts © GOB).

De vergelijking van de barokke gevels van de begijnhofkerk (afb. 4a), de voormalige augustijnenkerk (1621-1642, gevel in 1894 verplaatst naar de kerk van de Heilige Drieuldigheid in Elsene) (afb. 4b), de Sint-Annakapel (1655-1661, sinds 1958 onderdeel van de Magdalenakapel) (afb. 4c), de Brigittinenkerk (1665-1672) (afb. 4d) en de Onze-Lieve-Vrouw van Goede Bijstand (afb. 4e), waarvan er sommige volledig in natuursteen zijn opgetrokken, andere in een mengeling van natuur- en baksteen, illustreert zowel de coherente barokke ornamentele vormtaal als de variatie aan compositie. De meest kenmerkende gevel is ongetwijfeld die van de begijnhofkerk. De meeste kerken hadden nog een gotisch kruisribgewelf, maar hier en daar verschenen koepels in het Brusselse landschap, onder meer op de kerken van Goede Bijstand en de rijke klaren. Het krachtige architectonische en decoratieve idoom van de barokke gevels is ook terug te vinden in de kerkinterieurs, vaak aangevuld met engelenfiguren. De opmerkelijkste voorbeelden daarvan bevinden zich in de kerk van de rijke klaren en in de begijnhofkerk.³⁸

De meeste middeleeuwse kloosters werden voorzien van barokke torens en torentjes. Dat was onder meer het geval met de kerk van de karmelietessen (ca. 1660, gesloopt).³⁹ Op geschilderde en gegraveerde stadsgezichten, onder meer dat van Jean-Baptiste Bonnecroy (ca. 1665), is de visuele impact van parochiekerken en kloosters op het compacte stedelijk weefsel van Brussel af te lezen.⁴⁰ Ze laten tevens toe om ons in te beelden hoe de klank van de klokken de dagindeling ritmeerden. Alleen de ranke zeshoekige toren van de begijnhofkerk (afb. 5a), de toren van de voormalige Sint-Katelijnekerk (1629-1664) (afb. 5b), de zware klokkentoren van Onze-Lieve-Vrouw ter Kapelle (1699-1708), de koepel van Onze-Lieve-Vrouw van Goede Bijstand (afb. 5c) en de kleine spitsen van de Magdalenakapel en de rijke klaren hebben de tijd getrotseerd.

Afb. 6a

Sint-Jan en Sint-Stefaan ter Minimen, Brussel, (B55)
(Th. Coomans, 2011 © S0FAM).

Afb. 6b

Onze-Lieve-Vrouw van de Finisterrae, Brussel, (B07)
(A. de Ville de Goyet, 2010 © GOB).

Afb. 6c

Sint-Niklaaskerk, Neder-Over-Heembeek, (BN02) (A. de Ville de Goyet, 2010 © GOB).

In barokkerken maakt het liturgisch meubilair integraal deel uit van de inrichting en vormt samen met de architectuur een coherent geheel dat ten dienste staat van een politiek-religieuze dynamiek. Voor de eucharistie, de preek en de biecht die door het Concilie van Trente werden gepromoot, waren nieuwe altaren nodig met retabels en tabernakels, communiebanken, kansels en biechtstoelen – een meubilair waarvan de iconografie en rijkdom hun expressie vonden in de uitbundige vormen van de triomfantelijke barok. Alle parochiekerken, zowel in de stad als op het platteland, werden met nieuw meubilair uitgerust waarvan de conformiteit met de liturgische normen geregeld werd gecontroleerd door diaconale visitaties. De polychrome middeleeuwse interieurs werden vervangen door marmer, hout en gewitte muren, nieuwe beelden en glas-inloodramen.⁴¹ In de Sint-Elisabethkerk van Haren is nog een geheel van meubilair, lambrisering en orgelkoor uit de 17de eeuw bewaard gebleven. Het oudste orgel van Brussel is barok: het werd in 1670 gebouwd voor de begijnhofkerk en in 1807 overgebracht naar de Minimenkerk.⁴²

Rome en aartshertogin Isabella moedigen de Mariaverering en heiligen-cultus aan. Hun relikwieën en afbeeldingen werden talrijker in kerken en kapellen. De Maria-bedevoarten naar de Sint-Annabron (1625) en Onze-Lieve-Vrouw van Laken, naar Onze-Lieve-Vrouw van de Finisterrae (eerste kerk daterend van 1615), of Onze-Lieve-Vrouw van Goede Bijstand in Ukkel-Stalle kregen een nieuw elan. In middeleeuwse kerken als Sint-Goedele of de Kapellekerk werden ensembles van grote beelden van apostelen aangebracht tegen de zuilen van de gotische beuken om een barokke toets te geven aan het interieur. De kapel van Onze-Lieve-Vrouw van de Bevrijding, die op initiatief van aartshertogin Isabella aan de zuidflank van de Sint-Goedelekerk werd gebouwd (1649-1665), de Maeskapel in de as van het koor (1672-1675),⁴³ en ook de kapellen van Sint-Ursula en Sint-Marcoen aan weerskanten van het koor van de Onze-Lieve-Vrouw ten Zavelkerk, die werden geschonken door de familie Thurn und Tassis,⁴⁴ zijn mooie voorbeelden van het artistieke mecenaat van het hof en van de grote aristocratische families, waarvan de meeste religieuze instellingen konden genieten.

4. CLASSICISME EN NEOCLASSICISME: DE 18DE EEUW

(kaarten 2a en 2b - 1790)

In de eerste helft van de 18de eeuw begon het elan van de Contrareformatie te tanen. Tijdens het bombardement op Brussel in 1695 werden de Sint-Gorikskerk, Sint-Niklaaskerk en Onze-Lieve-Vrouw van Goede Bijstand getroffen maar werden meteen daarna gerestaureerd.⁴⁵ In de stad en de periferie bouwden religieuze orden en parochies enkele nieuwe kerken. Sint-Jan en Sint-Stefaan ter Minimen (1700-1715) (afb. 6a) en Onze-Lieve-Vrouw van de Finisterrae (1707-1727) (afb. 6b) werden opgetrokken in de klassieke kolossale orde die monumentaler en minder dynamisch is dan de 17de-eeuwse barok en met klassiek liturgisch meubilair ingericht zijn.⁴⁶ De parochiekerken van Sint-Vincentius in Evere (1705) en Sint-Niklaas in Neder-Over-Heembeek (voltooid in 1742) (afb. 6c) vervingen oudere gebouwen die in verval waren of te klein waren geworden.

De abdijen en priorijen in de omgeving van Brussel werden onder druk van het

Afb. 7a

Abdij Onze-Lieve-Vrouw Ter Kameren, Elsene, (EL01) (W. Robberechts © GOB).

Afb. 7b

Abdij Onze-Lieve-Vrouw, Vorst, (V01) (Wim Robberechts © GOB).

Afb. 7c

kerk van Sint-Jakob op Coudenberg, Brussel, (B08) (W. Robberechts © GOB).

Oostenrijkse bewind vanaf het begin van de jaren 1760 grondig verbouwd of uitgebreid. Het meest complete kloostercomplex was ongetwijfeld de cisterciënzerabdij van Ter Kameren. Haar groot voorplein met poortgebouw (1780) dat naar het appartement van de abdis (1760) leidt alsook de terrassen vormen een prestigieuze scenografie. De inkom van de gotische kerk, voortaan in een hoek van het voorplein, werd in 1730 voorzien van een klassiek portaal (afb. 7a).⁴⁷ In 1764 gaven de benedictinessen van Vorst de architect Laurent-Benoît Dewez de opdracht om hun abdij te verbouwen. Er werd slechts een deel van de gebouwen rond een groot voorplein naar Dewez plannen voltooid voor de abdij in 1794 werd afgeschaft (afb. 7b).⁴⁸ In hetzelfde pronkzuchtige klimaat gaven de premonstratenzers van Dielegem in 1775 Dewez de opdracht om hun abdij in Jette te verbouwen.⁴⁹ Ook hier bleef de uitvoering van de plannen deels onvoltooid.

In 1774 liet Karel van Lotharingen de voormalige abdij van de Coudenberg die in 1743 door een brand was verwoest, slopen en verplichtte de reguliere kanunniken om hun kerk te integreren in het regelmatige plan van het nieuwe Koningsplein. Zo werd de kerk van Sint-Jakob op Coudenberg (1776-1787) het orgelpunt van een bijzondere stedenbouwkundige compositie ontworpen door de Franse architecten Jean-Benoît-Vincent Barré, Barnabé Guimard en Louis Montoyer.⁵⁰ Met haar gevel van antieke tempel – in de jaren 1840 gehybridiseerd door de toevoeging van een klokkentoren –, haar koel wit interieur en haar tongewelf met cassetten, rustend op een doorlopend hoofdstel en Korinthische zuilen, is deze kerk een van de meest opmerkelijke neoclassicistische religieuze gebouwen in het land (afb. 7c). Op enkele honderd meter daarvandaan bouwde architect Jean Faulx de neoclassicistische kapel van het paleis van Karel van Lotharingen (1760-1763, thans een protestantse

Afb. 7d

Kapel van het paleis van Karel van Lotharingen (vandaag de Gereformeerd Protestantse kerk), Brussel, [B78] (A. de Ville de Goyet © GOB).

Afb. 8

Sint-Pieterkerk, Ukkel, (U01) (A. de Ville de Goyet, 2014 © GOB).

kapel), in de traditie van de paleiskapel met twee bouwlagen. (afb. 7d)

De economische welvaart en de demografische groei in de tweede helft van de 18de eeuw beïnvloedden eveneens de landelijke gemeenschappen. De abdij van Vorst herbouwde de Sint-Pietersparochiekerken in Sint-Pieters-Woluwe (1755-1778) en Ukkel (1778-1782) (afb. 8), alsook hun pastorieën. De meeste parochiekerken in de Brusselse periferie werden naargelang de beschikbare middelen verfraaid of vergroot. Twee voorbeelden daarvan zijn het monumentale portaal in hardsteen van de kerk van Haren aan de kant van het dorpsplein, en de verhoging van de toren van de Sint-Denijskerk in Vorst.

.....

5. DE RELATIE TUSSEN KERK EN STAAT: ETAPPES VAN EEN NIEUWE DEFINIËRING, 1773-1831 (kaarten 3a en 3b - 1830)

Vanaf het bewind van keizerin Maria-Theresia van Oostenrijk (1740-1780)

begon de politieke macht onder invloed van de verlichting de privileges van de kerk ter discussie te stellen. In 1773 werd de Sociëteit van Jezus afgeschaft en haar gebouwen werden geseculariseerd. De mooiste barokkerk van Brussel kende daarop een opeenvolging van bestemmingen –bibliotheek, revolutionaire club, militaire opslagplaats– die in 1812 eindigde met de sloop en de aanleg van een openbare ruimte, het huidige Justitieplein. Keizer Jozef II (1780-1790), die de religie wilde rationaliseren, sloot de contemplatieve kloosters die hij 'nutteloos' vond. Zo werden in Brussel de kloosters van de annonciaden, de brigittinnen, de kartuizers, de karmelietessen, de rijke klaren en de dames van Jericho gesloten.

Het Franse bewind herdefinieerde grondig de relaties tussen kerk en staat. Brussel, voortaan departementshoofdstad, hing van het centrale gezag van Parijs af dat in 1795 de scheiding van kerk en staat afkondigde. Enkele kerken kregen een nieuwe bestemming als *tempels van de Rede*. In 1796 schafte het Directoire alle religieuze

orden af en verkocht hun goederen per opbod. Onder druk van de meerderheid van de Franse (en Belgische) bevolking die katholiek was, sloot de Franse staat op 15 juli 1801 het Concordaat met paus Pius VII. Daarmee erkende de staat de katholieke godsdienst en nam een deel van zijn werkingskosten op zich via openbare financiering. In ruil daarvoor deed de kerk afstand van de goederen die ze vóór de Franse Revolutie had bezeten. Op 8 april 1802 voegde Bonaparte aan dit Concordaat organieke artikelen toe die de beoefening van de katholieke eredienst reglementeerden en de protestantse godsdienst erkenden. In datzelfde jaar werd de kaart van de bisdommen zodanig hertekend dat de kerkelijke gebieden samenvielen met de Franse departementen (later met de Belgische provincies).⁵¹ Brussel hing af van het aartsbisdom Mechelen, dat het departement van de twee Neten (Antwerpen) en de Dijle (Brabant) omvatte. Ten slotte institutionaliseerde en reglementeerde het keizerlijk decreet van 30 december 1809 de werking van de kerkfabrieken, hun administratie, hun inkomsten, het beheer van hun goederen, de taken van de gemeente met betrekking tot de cultus, en de kwestie van de kathedralen, de bisschoppelijke woningen en seminaries. Deze wetten beïnvloedden tot op vandaag de relaties tussen kerk en staat.

Bij toepassing van het Concordaat werden parochiekerken openbaar bezit, bestemd voor de openbare eredienst en onderhouden met openbaar geld. Omgekeerd mochten abdij- en kloosterkerken niet meer worden gebruikt voor religieuze doeleinden en moesten ofwel een nieuwe bestemming krijgen, ofwel worden afgebroken. In Brussel bleven de kerken van het begijnhof, de rijke klaren, van de Goede Bijstand, de minimen en Sint-Jacob op Coudenberg, die door het Concordaat in 1803 parochiekerken waren geworden, gespaard. De Sint-Goriksparochiekerk en de kerk van het Sint-Janshospitaal

daarentegen werden gesloopt om plaats te maken voor nieuwe pleinen. In 1803 stelde Bonaparte de voormalige kapel van het paleis van Karel van Lotharingen ter beschikking van de protestanten. Zo werd zij de protestantse kerk van Brussel.

Het lot van de andere gesecculariseerde kloosters verliep volgens verschillende scenario's die alle op korte of lange termijn eindigden met hun sloop. De stad werd een grote werf en onderging een grondige en snelle metamorfose.⁵² Talrijke voormalige kerkelijke eigendommen maakten plaats voor nieuwe openbare ruimten, pleinen en straten. De secularisering van de grote stadskloosters met hun kloosterpanden en tuinen, zoals dat van de franciscanen-recollechten, de dominicanen, de geschoeide karmelieten en de kartuizers gaf aanleiding tot vastgoedoperaties waarbij openbaar en privékapitaal betrokken was. De kloosters van de ongeschoeide karmelieten en de annonciaden werden door het leger gebruikt als kazerne en dat van de minimen als militair hospitaal.⁵³ In deze periode van veranderingen kregen gebouwen een nieuwe bestemming al naargelang de behoefte en zonder enige aandacht voor het erfgoed. Elke herbesteding, vooral als het om pakhuizen of fabrieken ging, degradeerde het gebouw en leidde vrijwel onvermijdelijk tot de sloop. Het geval van de augustijnerkerk is een goede illustratie van dit proces: ze werd in 1796 ontheiligd en fungeerde achtereenvolgens als pakhuys, protestantse kerk (1816-1830), tentoonstellings- en theaterzaal, en postkantoor om in 1892 te worden gesloopt voor de aanleg van het De Brouckèreplein. Haar barokke gevel die erkend werd als nationaal monument werd overgebracht naar Elsene waar en geïntegreerd in de nieuwe Heilige Drievuldigheidskerk.⁵⁴ Er zijn slechts drie kloosterkapellen van het ancien régime in Brussel overgebleven: de Brigittinenkapel, de kerk van de rijke klaren en het kloosterpand en het koor van de kerk van de bogaar-

den (1752 en 1718) in de *Académie des Beaux-Arts* in de Zuidstraat. De forse bevolkingsaan groei en het begin van de industriële revolutie waren mee de oorzaak van deze grote vastgoedomwentelingen.⁵⁵

In 1796 werden alle abdijen en kloosters in de omgeving van Brussel te koop gesteld.⁵⁶ Alleen de nutsgebouwen werden bewaard (boerderijen, molens, abtskwartieren), terwijl de andere, waaronder de kerken, werden gesloopt en hun bouwmaterialen gerecycleerd. Zo verdwenen het Rood-Klooster, Hertoginnedal, Dielegem, Vorst en Boetendaal. Het koor van de gotische kerk van de kartuizers van Scheut overleefde tot in 1974. Alleen de abdij van Ter Kameren, eerst gebruikt als kolonie voor landlopers (1810) en daarna als militaire school (1874), bleef bewaard.

Vanaf 1815 kreeg Brussel zijn statuut van hoofdstad terug en werden verfraaiings- en verbouwingswerken uitgevoerd. Het Hollandse bewind wilde de verworvenheden van het Concordaat echter herzien en de openbare cultus reorganiseren.⁵⁷ Het bouwen van nieuwe kerken was geen prioriteit. Uit deze periode dateert de neoclassicistische kapel van het Pacheco godshuis (1824-1827).⁵⁸ Het Sint-Janshospitaal kreeg eveneens een neoclassicistische kapel met centraalplan, gebouwd door dezelfde architect, Henri Louis François Partoes (1837-1843, gesloopt in 1950). Het Hollandse bewind stond de kloostergemeenschappen niet toe om uit de clandestiniteit te treden, behalve diegenen die zich bezighielden met gezondheidszorg en onderwijs, zoals in 1821 de dames van Berlaumont in Brussel.

De Belgische Grondwet van 7 februari 1831 was liberaal en tolerant op religieus vlak. Zij werd de basis voor de relaties tussen kerk en staat. De Grondwet garandeert de vrijheid van gedachte, van religie en de openbare uitoefening ervan (artikel 14), de vrijheid om

religieuze plechtigheden bij te wonen (artikel 15), en de non-interventie van de overheid in de benoeming van de clerus (artikel 16). Zij garandeert bovendien de vrijheid van vereniging en onderwijs, waarmee het bestaan van religieuze congregaties en elke andere katholieke vereniging (jeugdbewegingen, syndicaten enz.) toegelaten is als ook het inrichten van ziekenhuizen en katholieke scholen.

6. RELIGIEUS REVEIL EN STADSMONUMENTEN, 1831-1884

(kaarten 4a en 4b - 1914)

De nieuwe wettelijke maatregelen, het heersende religieuze reveil en de bevolkingsaan groei waren gunstig voor de heropbloei van een kerk die aangepast was aan de moderne staat. Enerzijds groeide in de 19de eeuw de Brusselse bevolking aan van ongeveer 65.000 tot 625.000 personen, wat leidde tot de uitbreiding van de stad en de oprichting van nieuwe parochies. Anderzijds beantwoordden de terugkeer van de oude religieuze orden en de oprichting van nieuwe religieuze instituten aan de noden van een veranderende maatschappij. In elk geval was er nood aan nieuwe gebouwen.

De nieuwe parochiekerken die buiten de vijfhoek met staatsgeld werden opgetrokken, waren meer dan enkel plaatsen voor de eredienst. Ze werden ontworpen als stedelijke bakens langs de grote assen, op pleinen en in de nieuwe stadswijken. Vanaf de jaren 1840 werd de toon gezet door twee prestigieuze projecten: de Sint-Jozefkerk (1842-1849) op het hoofdplein van de Leopoldswijk (afb. 9a) en de Koninklijke Sint-Mariakerk (1845-1893) op de grote as van het koninklijk tracé op het punt waar Koningsstraat en Paleizenstraat samenkomen (afb. 9b). De eerste, ontworpen door Tilman-François Suys, pronkt met haar monumentale, hard-

stenen gevel in neorenaissance, met een triomfboog bekroond door twee torenspitsen.⁵⁹ Daarachter staan drie gelijke beuken die uitgeven op de rechte koorsluiting en het hoofdaltaar met een groot schilderij van de Heilige Familie van Antoine Wiertz. De tweede werd ontworpen door Louis Van Overstraeten en heeft een octogonaal centraal plan, bekroond met een koepel en omgeven door straalkapellen. Ze heeft een verhoogd koor en de toren bevindt zich achter de apsis. Haar kenmerkende romaans-byzantijnse stijl was het resultaat van historisch onderzoek onder leiding van de architect die een eigentijdse en nationale architectuur wilde creëren.⁶⁰ In de nieuwe stadswijken werden vóór het einde van de jaren 1840 de kerken Sint-Jan-en-Niklaas in Schaarbeek (1847-1850) (afb. 10a) en Sint-Bonifatius in Elsene (1846-1849, vergroot in 1885) (afb. 10b) opgetrokken.⁶¹ Sint-Bonifatius werd ontworpen door Joseph Jonas Dumont, de officiële architect van de in 1835 opgerichte Koninklijke Commissie voor Monumenten, en was de eerste kerk in neogotische stijl in het Brusselse.

Er werden nieuwe kerken gebouwd in de dorpen buiten de stad waarvan de bevolking ook begon aan te groeien. Deze kerken, vaak in neoclassicistische stijl, waren functioneel en sober. Een mooi voorbeeld daarvan is Sint-Anna in Oudergem (1843), met zijn bakstenen volume zonder enig ornament en een interieur met klassieke zuilen en gipsen gewelven. Meerdere neoclassicistische kerken van deze generatie werden op het einde van de eeuw vervangen door meer monumentale, neogotische gebouwen, zoals de eerste Sint-Jobkerk in Ukkel (1835, in 1911-1912 vervangen) of de kerk van Sint-Filomena in Bosvoorde (1833, in 1911 door de Sint-Hubertuskerk vervangen) (afb. 10c).

De neogotiek werd weldra de referentiestijl voor katholieke kerken. Nochtans verschilde de uitwerking

van deze stijl in functie van de soms louter esthetische en architecturale, soms politiek en ideologisch getinte intenties van de opdrachtgevers. In 1854 legde Leopold I de eerste steen voor de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Laken, de toekomstige grafkerk van de jonge Belgische dynastie. De bouw ervan zou tot in 1909 duren (afb. 10d). De drie spitsen van de westbouw van dit door Joseph Poelaert ontworpen reusachtige neogotische gebouw markeren het noordelijke punt van de Brusselse vallei. Naast het koor van de voormalige middeleeuwse kerk van Laken en de koninklijke crypte ontwikkelde zich er de meest prestigieuze begraafplaats van de hoofdstad.⁶² In 1854 werd eveneens begonnen met de bouw van de Sint-Katelijnekerk (voltooid in 1874), eens te meer naar plannen van Poelaert, maar in een gotisch-renaissancistische stijl. Deze verving de voormalige Sint-Katelijnekerk waarvan alleen de baroktoren werd behouden (afb. 10e).⁶³

Weldra had elke nieuwe wijk haar parochiekerk met een toren met spits. Ze werden opgetrokken in de historiserende stijlen, gepropageerd door de architecten van de *Académie des Beaux-Arts* van Brussel die vooral beïnvloed waren door Franse modellen. De Koninklijke Commissie voor Monumenten moest de stijl en de plannen goedkeuren voordat ze door de minister van Justitie en Erediensten, die de openbare financiering ervan verzekerde, werden geratificeerd. De voormalige dorpen in de periferie kregen monumentale kerken: Sint-Joost in Sint-Joost-ten-Node (1864-1891) (afb. 11a), Sint-Gillis in Sint-Gillis (1866-1878) (afb. 11b) en Sint-Servaas in Schaarbeek (1871-1876) (afb. 11c). Tussen de oude kernen, identificeerden de nieuwe wijken zich met hun parochie, zoals Onze-Lieve-Vrouw-Onbevlekt ontvangen in Kuregem (1856-1900), Heilig-Kruis in Elsene (1859-1865) (afb. 11d), Sint-Rochus in de Noordwijk (1860-1862, gesloopt in

1972) en Sint-Barbara in Sint-Jans-Molenbeek (1865-1869).

De nieuwe kerken en privékapellen van de religieuze orden en instituten werden niet gefinancierd met openbare fondsen. Het zou ons te ver leiden om hier alle klooster-, hospitaal- en schoolkapellen op te sommen, waarvan een groot aantal trouwens vanaf de jaren 1960 werd gesloopt. We beperken ons tot enkele opmerkelijke voorbeelden. In 1833 bouwden de jezuïeten een college en een kerk in de Priemstraat in Brussel, die in 1852 werd gewijd. Ze bezit een centraal plan en is bekroond met een koepel in italianiserende stijl die de terugkeer van de Sociëteit van Jezus in Brussel en haar trouw aan Rome krachtig tot uitdrukking moest brengen. Minder dan tien jaar later veranderden de jezuïeten van paradigma en bouwden de neogotische Gesù-kerk tegenover de Kruidtuin in Sint-Joost-ten-Node (eerste fase, 1860-1865).

In de volop veranderende hoofdstad wilde elk religieus instituut de aandacht trekken en zich architecturaal onderscheiden. In het stedelijk landschap verschenen opnieuw silhouetten van kerken en klokkentorens. De kapucijnen bouwden de Onze-Lieve-Vrouw Onbevlekt Ontvangen op het Vossenplein in de *Rundbogenstil* (1854-1868) (afb. 12a).⁶⁴ De karmelieten bouwden op de Gulden Vlieslaan een kerk met een concave gevel en een bordes overdekt met een grote glazen markies (1860-1875) (afb. 12b). Het franciskanerklooster gevestigd in de Artoisstraat, engageerde de befaamde Nederlandse neogotische architect Petrus J.H. Cuypers – het was in de 19de eeuw niet gangbaar dat een buitenlandse architect in Brussel bouwde – om de plannen te tekenen voor hun klooster en de Sint-Antonius van Paduakerk (1868-1873) (afb. 12c).⁶⁵ In 1870 gaven de paters van het Heilig Sacrament Jean-Baptiste Bethune, de meester van de

Afb. 9a
Sint-Jozefkerk, Brussel, (B002)
(M. Vanhulst, 2012 © GOB).

Afb. 9b
Koninklijke Sint-Mariakerk, Schaerbeek, (S03) (A. de Ville de Goyet, 2014 © GOB).

Afb. 10a
Sint-Jan-en-Niklaas, Schaerbeek, (S04) (M. Vanhulst, 2012 © GOB).

Afb. 10b
Sint-Bonifatiuskerk, Elsene, (EL07)
(A. de Ville de Goyet © GOB).

Afb. 10c
Sint-Hubertuskerk, Watermaal-Bosvoorde, (WB05)
(Th. Coomans, 2013 © SOFAM).

Afb. 10d
Onze-Lieve-Vrouwkerk, Brussel-Laken, (BL04)
(A. de Ville de Goyet © GOB).

Afb. 10e
Sint-Katelijnekerk, Brussel, (B09)
(A. de Ville de Goyet © GOB).

Afb. 11a
Sint-Joostkerk, Sint-Joost-ten-Node, (SJ01)
(A. de Ville de Goyet © GOB).

Afb. 11b
Sint-Gillis, Sint-Gillis, (SG01)
(A. de Ville de Goyet © GOB).

Afb. 11c
Sint-Servaaskerk,
Schaarbeek, (S05)
(A. de Ville de Goyet © GOB).

Afb. 11d
Heilig-Kruiskerk, Elsene,
(EL04)
(A. de Ville de Goyet © GOB).

Afb. 12a
Kerk van Onze-Lieve-Vrouw Onbevlekt, Brussel,
(B45) (W. Robberechts © GOB).

Afb. 12b
Karmelietenkerk,
Elsene, (EL08)
(Eberlin-Brunetta © GOB).

Afb. 12c
Sint-Antonius van Paduakerk,
Brussel, (B86)
(A. de Ville de Goyet, 2010 © GOB).

Sint-Lucasneogotiek, de opdracht om voor hen een kerk te ontwerpen op de Waversesteenweg in Elsene. De uitvoering hiervan week echter af van het ontwerp.

Gezien de Belgische staat de protestantse, anglicaanse en Israëlitische cultussen had erkend, bouwden ook deze gemeenschappen hun cultusruimten in Brussel en kozen hiervoor een eigen stijl. De Anglicanen opteerden voor de Engelse neogotiek met door houten tongewelven overkluisde beuken. Voorbeelden daarvan zijn de kerk in de Stassartstraat in Elsene (1873) (afb. 12d) en de *Holy Trinity* in Elsene (1883, vergroot in 1897), ontworpen door de Engelse architect William Barber. Désiré De Keyser tekende de plannen voor de Grote Synagoge (afb. 13a) van de Israëlitische gemeenschap in de Regentschapsstraat (1875-1878) in de *Rundbogenstil*.⁶⁶ Wat de protestantse gebouwen betreft zijn de evangelische kapel van Béthel, op de Haachtsesteenweg in Schaarbeek, en de verbazende antoinistische kerk (1915) in Vorst, het vermelden waard.

Meteen na de oprichting van de Koninklijke Commissie voor Monumenten begon men de gotische kathedraalen en grote kerken te restaureren, aanvankelijk met veel enthousiasme maar weinig competentie maar dan stilaan op meer professionele wijze.⁶⁷ In België moest de bescherming van monumenten, gevoed door het ideologische, identitaire en archeologische discours, vanaf 1835 mee het bestaan van de natie in zijn historische dimensie legitimeren.⁶⁸ Door de restauratiepraktijk konden architecten hun kennis van de gotische stijl verkrijgen en deze toepassen op nieuwe gebouwen. De eerste restauraties van Sint-Goedele die Tilman François Suys vanaf 1839 begon, waren nauwelijks gebaseerd op enige archeologische kennis van het monument. Toen Louis De Curte, die in Frankrijk in de school van Viollet-le-Duc was opge-

Afb. 12d
 Voormalige anglicaanse kerk
Church of the Resurrection, Elsene
 (Eberlin-Brunetta © GOB).

Afb. 13a
 De Grote Synagoge, Brussel
 (A. de Ville de Goyet © GOB).

Afb. 13b
 Sint-Bonifatiuskerk, Elsene,
 (EL07) (W. Robberechts © GOB).

Afb. 14a
 Sint-Pieter-en-Guidokerk, Anderlecht,
 (A01) (IRPA-KIK).

Afb. 14b
 Onze-Lieve-Vrouw-ter-Zavelkerk, Brussel,
 (B05) (A. de Ville de Goyet © GOB).

leid, de leiding van de werf in 1862 overnam, gaven de invloed van de stijl en de methode van zijn meester een nieuwe richting aan de werken. Het noordportaal van Sint-Goedele (1881-1886) is in dat opzicht een meesterwerk. Diezelfde De Curte breidde de Sint-Bonifatiuskerk in Elsene uit met een koor in een gotische stijl (1877-1879) die verfijnder is dan die van het schip (afb. 13b).⁶⁹ Jules Jacques Van Ysendyck die eveneens door Viollet-le-Duc was beïnvloed, 'voltooide' de Sint-Pieter-en-Guidokerk in Anderlecht (1879-1898) met een gotische stenen

toernispits (afb. 14a). Van Ysendyck paste dezelfde rationalistische principes van stijleenheid toe voor de restauratie van de Zavelkerk (1890-1901) (afb. 14b).⁷⁰

Gelijklopend met de bouw van nieuwe kerken, werden oude kerken gerestaureerd en aangepast aan de smaak van de tijd. Zo veranderden een klokkentoren en het decor van het timpaan het uitzicht van de gevel van Sint-Jacob-op-Coudenberg (1849),⁷¹ en een groot Mariareliëf dat van de Finisterreakerk (1840). Ook meubilair

en binneninrichting moesten worden aangepast. We gaan hier niet in detail uitweiden over dit complexe thema dat de kerkfabrieken en de Koninklijke Commissie voor Monumenten in de 19de eeuw bezighield.

.....
7. DE SINT-LUCASNEOGOTIEK, EEN NATIONALE STIJL, 1884-1914

(kaarten 4a en 4b - 1914)

1884 was een scharniermoment in de politieke geschiedenis van België. Na

Afb. 15a

Sint-Antoniuserkerk, Etterbeek, (ET10)
[A. de Ville de Goyet, 2014 © GOB].

Afb. 15b

Sint-Franciscus-Xaveriuskerk, Anderlecht, (A13)
[A. de Ville de Goyet, 2014 © GOB].

meerdere jaren van machtswissel en spanningen tussen de katholieken en de antiklerikale liberalen, die gepaard gingen met ideologische en confessionele conflicten over het onderwijs, behaalden de katholieken de absolute meerderheid in het parlement en behielden deze tot aan de Eerste Wereldoorlog. Deze dertig jaar lange periode van 'onverdeeld bestuur', valt samen met de industriële, commerciële en financiële bloeiperiode van België onder Leopold II. Meer dan enige andere stad, profiteerde Brussel van deze welvaart. De stad organiseerde drie wereldtentoonstellingen (1888, 1897, 1910), bracht een stedenbouwkundige ontwikkeling op gang op een schaal die overeenkomt met het huidige gewest, en introduceerde een officiële monumentale architectuur in de nationale stijlen. De bouw van kerken leverde een doorslaggevende bijdrage aan dit maatschappelijk project.

Onder de katholieken die aan de macht waren, hadden de ultramontanen de meest radicale wereldvisie. Iemand als Joris Helleputte, professor aan de Katholieke Universiteit van Leuven, minister van openbare werken

en ondervoorzitter van de Koninklijke Commissie voor Monumenten, pleitte voor de invoering van een nationale stijl die gotisch en christelijk moest zijn.⁷² Sinds 1862 onderwees baron Bethune de gotische stijl aan katholieke architecten en ambachtsslui van de Sint-Lucasschool van Gent. In Doornik en Luik werden Sint-Lucasscholen respectievelijk in 1877 en 1880 opgericht. In 1887 opende een Sint-Lucasschool in Brussel en in 1898 in Schaarbeek.⁷³ Gezien de katholieken de overheidsopdrachten en de Koninklijke Commissie voor Monumenten controleerden, werd de Sint-Lucasneogotiek verheven tot nationale stijl.⁷⁴ De architecten Émar Collès, Leopold Pepermans, Guillaume-Chrétien Veraart, Pierre Langerock en Edmond Serneels bouwden in Brussel kerken in deze stijl.

De Sint-Lucasneogotiek was gebaseerd op de principes van Augustus W.N. Pugin en gevoed door Brugse en Vlaamse modellen. Daarom verschilde de Sint-Lucasneogotiek van de door Viollet-le-Duc beïnvloede Franse archetypes, die naast andere stijlen aan de *Académie des Beaux Arts* van Brussel werden onderwezen. Volgens Pugin en Bethune moest een kerk een

kruisvormig grondplan hebben, zijbeuken die minder hoog zijn dan het middenschip, een polygonale koorapisis en een kruisingstoren ofwel een weststoren. De structuren uit steen of hout moesten *echt* zijn, dat wil zeggen, geconstrueerd volgens de middeleeuwse bouwtraditie. Dergelijke kerken in baksteen verschenen overal in het Brusselse landschap: Sint-Pieter in Jette (1880), Sint-Gertrudis in Etterbeek (1885, gesloopt in 1993), de Heilige Familie in Schaarbeek (1898, eerste fase), Sint-Magdalena in Jette (1903), Sint-Jozef in Evere (1904), Sint-Lambertus in Laken (1906), Sint-Anna in Koekelberg (1908, gesloopt in 1985), Sint-Elisabeth in Schaarbeek (1913-1916). Andere kerken van hetzelfde type werden opgetrokken in 'inlandse breuksteen', onder meer Sint-Antonius in Etterbeek (1905-1935) (afb. 15a), Sint-Remigius in Koekelberg (1907), Sint-Hubertus in Bosvoorde (1911-1939), Sint-Franciscus-Xaverius in Kuregem (afb. 15b), Anderlecht (1912-1915). De binnendecoratie van deze kerken werd toevertrouwd aan in de Sint-Lucasscholen opgeleide ambachtsslui, die onder meer meubilair, glas-in-loodramen, beelden en

polychrome muurschilderingen verzorgden, in de stijleenheid opgelegd door de architecten.

De Sint-Lucasstijl maakte ook opgang in de kloosters. Zo ontwierp Helleputte voor een nieuwe zustergemeenschap van de ultramontaanse adel de Sint-Julianakapel in Sint-Joost-ten-Node (1884-1886). Dit was een totaalkunstwerk in de gotische stijl van Sint-Lucas in Brussel.⁷⁵ Onder de talrijke andere voorbeelden zijn de volgende kloosterkerken en -kapellen vermeldenswaard: de kerk van de scheutisten in Anderlecht (1876-1908, gesloopt in 1974), de kapel van de zusters van de Eucharistie, op de Wienerlaan in Watermaal-Bosvoorde (1884), *L'œuvre du Calvaire* op de Waversesteenweg in Elsene (1890), de Sint-Bernarduskapel van de karmelieten in Sint-Gillis (1891), het rusthuis van de alexianen in de Gewijde-Boomstraat in Elsene (1899), het klooster van de dominicanen op de Renaissancelaan in Brussel (1901-1906) (afb. 16a), de kerk van de barnabieten in de Brugmannlaan in Vorst (1905-1906) (afb. 16b).

In de context van de schoolstrijd die culmineerde in de wet van 1879, wilden de katholieken zich onderscheiden van de niet geestelijke gemeentescholen en athenea in classicistische of eclectische stijl. Met hun neogotische stijl en de aanwezigheid van een kapel waren de katholieke scholen meteen herkenbaar in de openbare ruimte. Met de financiële hulp van de ultramontaanse elite, deden de religieuze instellingen beroep op Sint-Lucasarchitecten.⁷⁶ Deze katholieke scholen hadden vaak een internaat en vestigden zich bij voorkeur in de residentiële wijken van de periferie, waar de grond goedkoper was en de lucht beter dan in het stadscentrum. Zo bouwde Auguste Van Assche een grote kapel voor de zusters van het Heilig Hart in Jette, een meisjesschool voor de katholieke elite (1874, gesloopt in 1994), en ontwierp Joris Helleputte de kapel van het pensionaat

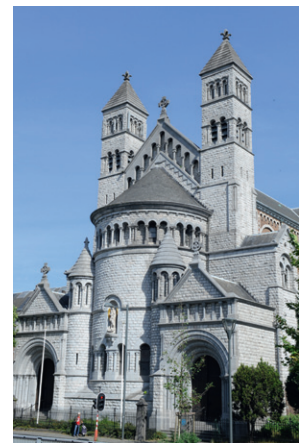
Afb. 16a
Kerk en klooster van de dominicanen, Brussel, (B006) [A. de Ville de Goyet © GOB].

Afb. 16c
Sint-Bonifatiusinstituut, Elsene, (EL23) © KIK-IRPA.

Afb. 16b
Kerk van de barnabieten, Vorst, (V06) [A. de Ville de Goyet © GOB].

Afb. 16d
Sint-Michielscollege, Etterbeek, (ET09) [M. Vanhulst © GOB].

van de Onze-Lieve-Vrouwezusters in Anderlecht (1882). Andere voorbeelden zijn de kapel van de *Filles de la Sagesse* in Ganshoren, die van het Instituut van de Heilige Familie in Schaarbeek (1895-1903), van het Sint-Pieterscollege in Ukkel (1909), van het Sint-Lodewijk-instituut in Brussel (gesloopt), van de maristen in Oudergem (1910, Sint-Lutgardisschool), van het *Institut Saint-André* in de Renbaanlaan in Elsene (1911), het Sint-Bonifatiusinstituut in Elsene (1911-1920) (afb. 16c), het Heilig Hart in Lindthout (1914-1919), en nog talrijke andere.

Het zou verkeerd zijn te stellen dat de Sint-Lucasarchitecten het monopolie hadden op de overheidsopdrachten voor de bouw en restauratie van kerken. Zo werd het ontwerp voor de Sint-Jobkerk in Ukkel (1911) toevertrouwd aan de Antwerpse eclectische architect Jules Bilmeyer. De kerk heeft een centraal plan met koepel en toren geïnspireerd op de paltskapel van Aken. Ook staatsinstellingen bezaten monumentale kapellen, zoals de Koninklijke Militaire School (1902-1913) en de gevangnissen van Sint-Gillis (1878-1884) en Vorst (1910) met stervormig

grondplan. Victor Horta ontwierp de kapel gecombineerd met lijkenhuis van het Brugmann-hospitaal (1912-1918).

De Sint-Lucasarchitectuur had aanhangers en tegenstanders. In hun discussies waren ideologische en architecturale argumenten niet altijd duidelijk van elkaar gescheiden. Er ontstond een discussie rond de plannen van Leopold II om op het plateau van Koekelberg een aan het Heilig Hart gewijde basiliek te bouwen en zo het westen van de stad een indrukwekkend monument te geven, gelegen in de stedelijke scenografie van het Elisabethpark.⁷⁷ Pierre Langerock tekende in 1903 de plannen voor een bombastisch gebouw met zeven gotische torenspitsen. Op 4 oktober 1905 legde de koning de eerste steen van dit gebouw. De werf raakte niet verder dan de funderingen van het koor en werd in 1911 stopgezet. Deze basiliek moest niet alleen de triomf van de kerk symboliseren, maar meer nog de glorie van de natie. Volgens het principe van de scheiding tussen kerk en staat was de financiering van het gebouw een probleem. Na de Eerste Wereldoorlog werden, in een veranderde context, werd het project voor de nationale basiliek in een andere vorm terug aangevat.⁷⁸

Er ontstond zich een ander debat rond de Rijnlandse neoromaanse stijl waarin de jezuïeten de kerk van het Sint-Michielscollege (1908-1912) wilden laten bouwen aan de nieuwe lanen in Etterbeek (afb. 16d). De katholieke ultramontaan Louis Cloquet hekelde de keuze van een 'vreemde stijl' waarvoor de architecten Joseph Prémont en Alphonse Gellé (die niet tot Sint-Lucas behoorden) kozen, terwijl de antiklerikaal Eugène Dhuicque de jezuïeten feliciteerde met de kwaliteit van hun architectuur en de plannen ervan in *L'Émulation*⁷⁹ publiceerde.

De kleine Onze-Lieve-Vrouw van Lourdes kerk in Jette (1913) wekte een

onverwachte volkse devotie, wat sterk contrasteerde met de megalomane plannen voor een nationaal monument. Deze devotie werd aangewakkerd tijdens de Duitse bezetting wat noopte tot de vergroting van de kerk en de aanleg van een openlucht Maria-heiligdom rond een Lourdesgrot (1915-1917).

.....

8. HET INTERBELLUM, DE UITDAGINGEN VAN DE MODERNITEIT

(kaarten 5a en 5b - 1940)

In tegenstelling tot de meerderheid van het land, had het architecturaal patrimonium van Brussel niet te lijden onder de Eerste Wereldoorlog. Tijdens de jaren 1920 bleef de stad groeien, maar kwam daarna in een lange bouwcrisis terecht die tot aan het einde van de Tweede Wereldoorlog duurde. De aangroei van de buitenwijken bracht automatisch de oprichting van nieuwe parochies met zich mee. Het betrof hier voornamelijk de gemeenten in de tweede kroon rond Brussel. Een aantal opmerkelijke stedenbouwkundige projecten werd bekroond met een grote kerk op een opvallende plaats: de basiliek van Koekelberg, Sint-Augustinus op Hoogte Hondert, de Heilige Familie in Helmet, Onze-Lieve-Vrouw Boodschap op de as van de Lepoutrelaan in Elsene (afb. 17a). Paradoxaal genoeg had de bouw van parochiekerken niet te lijden onder de economische crisis van de jaren 1930. Sommige werven werden zelfs voortgezet in de eerste jaren van de Tweede Wereldoorlog.

Voor de katholieke politici en de kerk waren de tijden echter veranderd. Ze waren verplicht zich aan te passen aan de nieuwe sociale, politieke en taalkundige realiteit, die onder meer resulteerde in het algemeen enkelvoudig stemrecht. Na 1918 richtte de kerk zich meer naar het volk.⁸⁰ Het model geïnspireerd door de katholieke elite en gebaseerd op de stilistische canon

van Sint-Lucas had afgedaan. De combinatie van liturgische veranderingen en de introductie van gewapend beton, leidde tot een architecturale evolutie die verschillende vormen aannam al naargelang de opdrachtgevers meer of minder open stonden voor de moderniteit.

De *Liturgische beweging* die in de 19de eeuw in monastieke milieus ontstond, kreeg na de Eerste Wereldoorlog een nieuw elan onder impuls van de benedictijnen van Keizersberg in Leuven, en dan vooral van Dom Lambert Beauduin.⁸¹ Deze beweging legde de nadruk op het gevoel deel uit te maken van een gemeenschap van gelovigen die samen aan de liturgie deelnemen. Daarom waren kerken met grote lege ruimten en uitzicht op het hoofdaltaar nodig. Deze ruimten verschilden dus sterk van de gefragmenteerde ruimten van de Sint-Lucaskerken (zijbeuken, schip, kruisbeuk, kapellen enz.) die meer gericht waren op individuele devotie en verinnerlijking. Nog voor de Eerste Wereldoorlog werd in Sint-Lambrechts-Woluwe de vernieuwende Sint-Hendrikskerk (1908-1911) gebouwd met een perfect rechthoekig grondplan overspoeld met licht uit raampartijen aan de vier zijden.⁸² Ze was bijzonder vernieuwend hoewel ze trouw bleef aan de gotische stijl.⁸³

De meeste kerken uit het interbellum werden volgens de principes van de *Liturgische beweging* gebouwd en hebben een open ruimte voor de bijeenkomst van gelovigen.⁸⁴ De stijl kon echter variëren en wijzen op verschillende visies. Zo is er vanuit ruimtelijk en liturgisch oogpunt geen enkel verschil tussen de Sint-Hendrikskerk van Sint-Lambrechts-Woluwe en de Sint-Suzannakerk van Schaarbeek (1925-1928) (afb. 17b). De ene is echter neogotisch en de andere is opgetrokken in gewapend beton, wat bewijst dat liturgische moderniteit niet per se samenhangt met architecturale moderniteit. Bovendien werden in Schaarbeek de

Afb. 17a
 Onze-Lieve-Vrouw Boodschapkerk, Elsene, (EL25)
 (A. de Ville de Goyet © GOB).

Afb. 17b
 Sint-Suzannakerk, Schaarbeek, (S17)
 (A. de Ville de Goyet © GOB).

Afb. 17c
 Nationale Basiliek van het Heilig Hart,
 Koekelberg, (K02) (W. Robberechts © GOB).

Afb. 17d
 kerk van de Heilige Familie van Helmet, Schaarbeek,
 (S13) (© Directie Monumenten en Landschappen, GOB).

Afb. 17e
 Sint-Jan-de-Doperkerk,
 Sint-Jans-Molenbeek, (M08)
 (A. de Ville de Goyet © GOB).

Afb. 17f
 Sint-Augustinuskerk,
 Vorst, (V08)
 (W. Robberechts © GOB).

Afb. 18a

Kerk van Onze-Lieve-Vrouw Middelares, Sint-Jans-Molenbeek, (M07) [A. de Ville de Goyet, 2014 © GOB].

Afb. 18b

Heilig-Hart te Etterbeek (1931-1935) [A. de Ville de Goyet, 2014 © GOB].

Afb. 18c

Sint-Adriaankerk, Elsene, (EL27) [A. de Ville de Goyet, 2014 © GOB].

Afb. 18d

Sint-Vincentius a Paulokerk, Anderlecht, (A11) [A. de Ville de Goyet, 2014 © GOB].

Afb. 19a

Sint-Alenakerk, Sint-Gillis, (SG07) [A. de Ville de Goyet, 2010 © GOB].

Afb. 19b

Sint-Albertuskerk, Schaarbeek, (S15) [A. de Ville de Goyet, 2010 © GOB].

Afb. 19c

Sint-Jozefkerk, Anderlecht, (A16) [A. de Ville de Goyet, 2014 © GOB].

Afb. 19d

Russische orthodoxe kerk van Sint-Job, Ukkel [A. de Ville de Goyet, 2013 © GOB].

parochielokalen voor het eerst voorzien onder de kerk. Deze spanning tussen traditie en moderniteit verklaart de architecturale diversiteit, gaande van laatneogotisch en de geometrische vormen van de 'moderne gotiek', via een soms bij de art deco aanleunende neoromaanse en neobyzantijnse stijl, tot ronduit moderne betonkerken.⁸⁵ De openheid voor architecturale moderniteit die de kerk vanaf 1925 kenmerkte, verdween echter in het midden van de jaren 1930 en maakte plaats voor een architectuur beïnvloed door meer conservatieve en vooral regionalistische stromingen.

In Koekelberg werden in 1921 de plannen voor de nationale neogotische basiliek waarvan de werken in 1911 waren stopgezet, opgeborgen en vervangen door die van Albert Van Huffel in een stijl aanleunend bij de art deco.⁸⁶ De eerste steen werd gelegd in 1926 en het gebouw werd in 1951 voltooid, deels gefinancierd door de staat. Het is opgetrokken uit gewapend beton en modulaire elementen in terracotta.⁸⁷ Met haar grote koepel en brede kruisboog met apsissen, is de basiliek van Koekelberg een van de grootste kerken ter wereld en refereert aan de Sint-Pieter in Rome (afb. 17c). De monumentale en gigantische binnenruimte was bestemd voor alle sociale geledingen van het Belgische katholieke volk om de eenheid van de nationale diversiteit in het teken van het Heilig Hart te vieren.

In enkele gevallen werden kerken die begonnen waren voor de oorlog in neogotische stijl, voltooid in een andere stijl. In de eerste fase van de bouw van de neogotische kerk van de Heilige Familie van Helmet in Schaarbeek, in 1898 begonnen naar plannen van Émar Collès, werden het koor en de kruisboog opgetrokken (afb. 17d). De werken werden in 1936 onder leiding van Frans Vandendael hervat in een modernere stijl met structuren in gewapend beton en een rijzige toren. Het

koor en het transept van de Gesù-kerk in Sint-Joost-ten-Node (1860-1865) zijn eveneens neogotisch, terwijl het schip en de toren met hun geometrische vormen in gewapend beton zijn opgetrokken (1937-1939).⁸⁸

Naast de basiliek van Koekelberg, heeft de geschiedschrijving tot nog toe alleen aandacht gehad voor de meest in het oog springende moderne kerken,⁸⁹ dat wil zeggen de betonkerken beïnvloed door die van Auguste Perret in Parijs: Sint-Suzanna in Schaarbeek ontworpen door Jean Combaz,⁹⁰ Sint-Jan-de-Doper in Molenbeek met zijn grote parabolische bogen, ontworpen door Joseph Diongre (1930-1932) (afb. 17e) en Sint-Augustinus in Vorst van Léon Guiannotte (1932-1936) (afb. 17f).⁹¹ Er zijn echter nog andere kerken te vinden die opmerkelijk zijn qua structuur, binnenruimte en stedelijke inplanting, maar waarvan het gewapend beton niet zichtbaar is. Dat geldt voor (afb. 18a) Onze-Lieve-Vrouw Middelaars in Sint-Jans-Molenbeek naar plannen van Victor Degand (1924), Onze-Lieve-Vrouw Boodschap in Elsene van Camille Damman (1929-1934), Heilig-Hart in Etterbeek (1931-1935) (afb. 18b), Sint-Carolus-Borromeus in Karreveld, Sint-Adriaan in Boondaal (afb. 18c), van Auguste Vanden Nieuwenborg (1938-1940), Sint-Vincentius a Paulo in Scheut (afb. 18d), van Jos Smolderen (1936-1937), Sint-Pieter en Paulus in Neder-Over-Heembeek van Julien De Ridder (1935), en Sint-Alena in Sint-Gillis, in 1938 ontworpen door Roger Bastin en Jacques Dupuis (afb. 19a).⁹²

De romaanse stijl met zijn rondere vormen en tongewelven, was een alternatief voor de Sint-Lucasneogotiek en beantwoordde aan de ruimtelijke noden van de *Liturgische beweging*. Ook hier zijn er tal van variaties te vinden, gaande van kerken met een regionalistisch karakter tot moderne betonstructuren verborgen achter gevels in breuksteen of in baksteen:

Sint-Albertus (1929-1935) (afb. 19b), Goddelijke Zaligmaker (1935) en Sint-Theresia in Schaarbeek (1932), Sint-Agatha in Berchem (1936-1938), Sint-Aleydis (1936-1941) en Sint-Paulus in Sint-Pieters-Woluwe (1939-1941), Sint-Lambertus in Sint-Lambrechts-Woluwe waarin de voormalige romaanse kerk is geïntegreerd (1938), Sint-Jozef in Veeweyde (1938-1939) (afb. 19c), de Heilige Familie in Sint-Lambrechts-Woluwe (1939, met de glas-in-loodramen van Albert Servaes afkomstig van de wereldtentoonstelling van Parijs in 1937), Onze-Lieve-Vrouw van de Rozenkrans (1939-1945) en het Heilig Hart in Ukkel en Sint-Gerardus in Neerpede. Deze kerken waren minder gedurfd dan de betonkerken van rond 1930 en pasten ongetwijfeld beter bij de conservatieve aspiraties in de context van de maatschappelijke crisis van de jaren 1930. De Schotse presbyteriaanse en Russische orthodoxe gemeenschappen maakten voor hun parochies op de Vleurgatse steenweg in Elsene (1925) en de De Frélaan in Ukkel (1936-1938) (afb. 19d) eveneens gebruik van historiserende nationale referenties.

Meerdere voormalige dorpskerken werden vervangen door grotere kerken en verloren daardoor hun godsdienstige functie. Zo werden de kapel van Boondaal in Elsene, de kerk van Sint-Agatha-Berchem en de kerken Sint-Niklaas en Sint-Pieter in Neder-Over-Heembeek buiten gebruik gesteld. De voormalige Sint-Pieter- en de Sint-Lambertuskerk in de twee Woluwes werden deels gesloopt en deels geïntegreerd in nieuwe kerken.

In de jaren 1931-1942 onderging de Heilig Kruiskerk in Elsene een merkwaardige metamorfose. De moderniteit van het gebouw van de NRI, het meesterwerk van Joseph Diongre dat in 1933-1939 aan het Flageyplein werd gebouwd, contrasteerde sterk met de neogotische kerk in baksteen. Met zijn spitse toren en historiserende

vormen zag de kerk er ouderwets uit. De stem van de radiogolven beconcurrerde de stem van de Heer... Daarom gaf het bisdom Paul Rome de opdracht om de gevel en de toren te hertekenen en alle gevels van de kerk met gele steen te bekleden. Dit *façadisme* 'avant la lettre' en het fraaie silhouet van de toren verzachtten de visuele spanningen tussen beide gebouwen, zonder ze echter volledig teniet te doen.

Tot slot en ondanks hun kortstondige bestaan, verdienen de twee kapellen van de wereldtentoonstelling van 1935 een vermelding.⁹³ Het paviljoen van het Katholieke Leven ontworpen door Henri Lacoste op de top van het Heizelplateau bezat vier koepels en zes obeliskens bekleet met verguld koper.⁹⁴ Zijn schitterende en triomfantelijke volume contrasteerde met de andere paviljoenen en moest symbool staan voor de kracht van de kerk in de Belgische maatschappij. De Sint-Leopoldkapel of Koninklijke Kapel van Marcel Schmitz was kleiner en fungeerde als tentoonstellingsruimte voor de religieuze kunst van het atelier van Maredsous en van de Leuvense beweging *Het Latijns kruis*. In één generatie tijd hadden de architectuur en de religieuze kunst zich bevrijd van de neogotiek en het ultramontanisme van de Sint-Lucasbeweging.

9. ROND HET TWEEDE VATICANAANS CONCILIE, 1945-CA. 1975

(kaarten 6a en 6b - 2013)

De katholieke kerk kwam versterkt uit de oorlog. Ze behield een groot prestige en invloed tot aan de dood in 1961 van kardinaal Joseph-Ernest Van Roey, aartsbisschop van Mechelen.⁹⁵ De 'verzuilde' samenleving raakte eens te meer gepolariseerd met de tweede Schoolstrijd (1950-1959). Op architecturaal vlak vormen de kerken uit deze periode een voortzetting van de jaren 1930. Vanaf 1952 konden ze rekenen

op de financiële steun van het diocesane fonds *Domus Dei*.⁹⁶ De werf van de basiliek van Koekelberg, die officieel werd voltooid in 1951,⁹⁷ slokte een groot deel van het bouwbudget van het bisdom op. Dit verklaart waarom, in tegenstelling tot andere Belgische en buitenlandse bisdommen en op enkele uitzonderingen na, de katholieke kerkenbouw in de tweede helft van de 20ste eeuw in Brussel vrij bescheiden bleef.

De kerken van direct na de oorlog getuigen van het conservatisme van Mechelen, dat weinig voeling had met eigentijdse moderne architectuur: Sint-Jozef in Ukkel (1942-1949), Onze-Lieve-Vrouw van Genade (Vogelzang) in Sint-Pieters-Woluwe (1947-1949), Onze-Lieve-Vrouw van Lourdes in Jette (1948-1949), Kostbaar Bloed in Ukkel (1950), Sint-Aleydis in Schaarbeek (1952-1954) (afb. 20a) Onze-Lieve-Vrouw Hemelvaart in Kapelleveld (1953), Heilig Hart in Ukkel (1954) (afb. 20b), Heilig Kruis in Watermaal-Bosvoorde. In de jaren 1950 werden tevens het meubilair en de glas-in-loodramen van de kerken uit het interbellum voltooid. De opmerkelijkste voorbeelden daarvan zijn de glas-in-loodramen van Sint-Suzanna in Schaarbeek (1950-1956) en het interieur van de Sint-Alenakerk in Sint-Gillis (1945-1951). In Heiligenborre in Bosvoorde werd de kleine Koningin der Hemelenkerk door de firma De Coene uit Kortrijk (afb. 20c) in enkele maanden tijd opgetrokken uit geprefabriceerde structuren (1956). De interessantste kerk uit deze overgangperiode naar grote omwentelingen binnen de kerk in de jaren 1960, was ongetwijfeld *Civitas Dei*, het paviljoen van het Vaticaan op de wereldtentoonstelling van 1958.⁹⁸ Deze kerk, ontworpen door Roger Bastin en Jacques Dupuis, had de dynamische vorm van een tent badend in het licht.

In 1961 splitste Rome het aartsbisdom Mechelen in twee autonome delen: Antwerpen werd opnieuw een bisdom en Mechelen werd het aartsbisdom

Mechelen-Brussel. Brussel werd daarvan een volwaardige pastorale zone.⁹⁹ Sint-Goedele kreeg in 1962 de rang van kathedraal.

De jaren 1960 markeerden het begin van de crisis van de gevestigde kerken in heel West-Europa. Met het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) begon de katholieke kerk aan een bijzonder ingrijpend vernieuwingsproces dat getuigde van een reële vitaliteit. De grondige liturgische hervormingen die in 1963 werden goedgekeurd, moesten de participatie van de gelovigen bevorderen door het gebruik van de landstaal en door de reorganisatie van de ruimtelijke indeling van de kerk met het oog op een beter contact tussen de celebrant en de gelovigen. De gevolgen lieten niet lang op zich wachten. Enerzijds werden bestaande kerken aangepast: verplaatsing van het hoofdaltaar, afschaffing van een deel van het meubilair (kansel, communiebank), vereenvoudiging van de interieurdecoratie enz. Anderzijds werden nieuwe kerken ontworpen in functie van de nieuwe liturgie. Er werden zelfs oude kerken gesloopt om ze te vervangen door moderne exemplaren.

In Brussel waren in de jaren 1960 de liturgische aanpassingen in parochiekerken weinig radicaal. De grootste en meest interessante interventies hadden plaats in progressieve religieuze gemeenschappen. Reeds in 1960 vervingen de karmelieten van de Gulden Vlieslaan onder leiding van pater Marie-Joseph Pudor het interieur van hun neogotische kerk door een moderne opstelling voor de liturgische bijeenkomsten. Er kwamen zelfs abstracte glas-in-loodramen in plaats van de figuratieve. De jezuïeten van het Sint-Jan-Berchmanscollege gaven op aanraden van Geert Bekaert, Marc Dessauvage de opdracht om het interieur van hun kerk te verbouwen,¹⁰⁰ en de jezuïeten van het Sint-Michielscollege gaven in 1967 een gelijkaardige opdracht aan Robert Devroye.

Afb. 20a
Sint-Aleydiskerk,
Schaarbeek, [S14]
[A. de Ville de Goyet © GOB].

Afb. 20b
Heilig Hartkerk, Ukkel, [U24]
[A. de Ville de Goyet © GOB].

Afb. 20c
Koningin der Hemelenkerk, Watermaal-Bosvoorde,
[WB08] [A. de Ville de Goyet © GOB].

Afb. 20d
Sint-Marcuskerk, Ukkel, [U26]
[A. de Ville de Goyet © GOB].

Afb. 20e
Sint-Juliaankerk, Oudergem,
[006] [A. de Ville de Goyet © GOB].

De jaren 1960 kende een ware golf van postconcliaire kerkbouw. Een tiental kerken ging op zoek naar nieuwe idiommen, wat resulteerde in een architectuur getuigend van een grote vrijheid en met een reële erfgoedwaarde.¹⁰¹ De twee meest monumentale kerken, een combinatie van parochielokalen op het onderste niveau en een grote liturgische ruimte op de verdieping, zijn Onze-Lieve-Vrouw van Stokkel in Sint-Pieters-Woluwe, ontworpen door René Aerts en Paul Ramon (plannen van 1957-1958, gebouwd in 1962-1967), en Sint-Marcus op de Defrélaan

in Ukkel (afb. 20d), naar plannen van André Millis (1968-1970). In Oudergem ontwierp Simon Brigode de Sint-Juliaankerk in ruw ontkistingsbeton en volgens het waaivormig plan van een auditorium (1963-1965) (afb. 20e). Onze-Lieve-Vrouw van Blankedelle, eveneens in Oudergem, ontworpen door Albert Debaeke en Pierre Pinsard, is een vierkante ruimte met een centraal altaar onder een lichtschacht, en heeft een betonnen vrijstaande klokkentoren (1968-1970). Voor de Heilige Pius X kerk in Vorst kozen de gebroeders Paul en Marcel

Mignot voor driehoekige vormen in gelamineerd hout en een sterk hellend dak (1965-1967). De kerk van de Verrijzenis in Sint-Jans-Molenbeek, ontworpen door Richard Pirlot, bestaat uit een open ruimte met een houten plafond en een lichtschacht boven het altaar (1966). Sint-Martinus in Ganshoren, ontworpen door Jean Gilson (1970), vervangt een 19de-eeuwse kerk en heeft een atypische schermgevel versierd met een grote keramiek die de liefdadigheid symboliseert.

Afb. 21a

Sefardische Synagoge, Schaarbeek (Th. Coomans, 2012 © SOFAM).

Fig. 21b

Protestantse Kerk Brussel, Nieuwe Graanmarkt, Brussel, (Th. Coomans, 2013 © SOFAM).

Afb. 21c

Armeense kerk Sint-Maria-Magdalena, Elsene (1986-1990) (A. de Ville de Goyet, 2008 © GOB).

Naast deze kerken die een zekere monumentaliteit en stedelijke uitstraling behielden, ontwikkelde zich het type van de *huiskerk*, dat werd gepropageerd door de benedictijn Frédéric Debuyst. Deze bescheiden en in de openbare ruimte discrete kerken, geven de liturgische bijeenkomsten een menselijke schaal. In het Brussels Gewest is een aantal van dergelijke huiskerken te vinden: Sint-Cecilia in Ganshoren (1963-1965), Sint-Clara in Jette (1965-1967), Onze-Lieve-Vrouw van Altijddurende Bijstand in Watermaal-Bosvoorde ontworpen door Marc Dessauvage (1967-1968), Epifanie in Schaarbeek van Marcel Reyem (1974-1981), Onze-Lieve-Vrouw van Troost in Ukkel (1975), Sint-Jozef in Jette, Heilige Pastoor van Ars in Vorst en Heilige Geest in Anderlecht.

.....

EPILOOG: NAAR EEN MULTICULTURELE METROPOOL VAN DE 21STE EEUW

De combinatie van economische crisis, dalend kerkbezoek en veroudering van de clerus in het midden van de jaren 1970, maakte een einde aan de bouw van nieuwe kerken. In de context van

de structurele crisis van de kerk doken twee nieuwe fenomenen op: het terugplooiën op zichzelf en de sloop. Beide konden trouwens goed samen gaan. In tal van parochiekerken die veel te groot waren geworden voor het reële gebruik, maar ook onmogelijk te verwarmen, werden kleine kapellen gebouwd. Deze *winterkapellen* of *weekkapellen*, die aanvankelijk als bijkomstige ruimten waren voorzien, werden meer en meer de hoofdruimte en daarna de enige nog gebruikte ruimte van de kerk. Enkele parochiekerken, zoals Sint-Rochus in de noordwijk (1972), Sint-Anna in Koekelberg (1985) en Sint-Gertrudis in Etterbeek (1993), werden gesloopt. Veel vaker echter werden kloosters gesloopt en het terrein verkaveld. Het meest spectaculaire geval was het klooster van de Congregatie van het Onbevlekt Hart van Maria, ook bekend als de paters missionarissen van Scheut. In 1974 werd de grote neogotische kerk en het moederhuis aan de Ninoofsesteenweg gesloopt voor de bouw van functionele, karakterloze gebouwen. Andere sloopplannen konden worden gedwarsboemd dankzij een groeiende interesse voor het erfgoed. Dit was het geval voor de Drievuldigheidskerk op de grens van de gemeenten Elsene en Sint-Gillis en Sint-Franciscus-Xaverius in Kuregem.

Vanaf de jaren 1990 werden meer en meer kerken beschermd, ook kerken uit de 19de en sommige uit de 20ste eeuw.¹⁰²

In Brussel werden vóór 1980 weinig cultusplaatsen van andere religies gebouwd. De Sefardische synagoge in Schaarbeek (1962) (afb. 21a), de *Protestantse Kerk van Brussel* (afb. 21b) op de Nieuwe Graanmarkt (1968-1970) en de *Deutschsprachige Evangelische Gemeinde* op de Salomélaan in Sint-Pieters-Woluwe (1972-1975) waren het begin van een beweging naar meer zichtbaarheid van deze religieuze gemeenschappen in de openbare ruimte. Met de immigratie van Marokkanen en Turken vanaf 1964 verschenen de eerste moskeeën in Brussel. Met uitzondering van de Grote Moskee in het Jubelpark (1978), zijn de meeste moskeeën amper zichtbaar vanaf de straat. Ze zijn net als de huiskerken, bescheiden geïntegreerd in de huizenblokken.

De groeiende internationalisering van Brussel rond de laatste eeuwwisseling en de uitbreiding van het aantal nieuwe christelijke en niet-christelijke gemeenschappen hebben de nood aan ruimten voor de eredienst een nieuwe richting gegeven. De katholieke

kerk heeft haar deuren wijd open gezet voor buitenlandse katholieke gemeenschappen (Congolezen, Polen, Italianen, Portugezen, Spanjaarden enz.) en in sommige gevallen deelt ze haar kerken met orthodoxe gemeenschappen (Sint-Jan-en-Niklaas in Schaarbeek, en Sint-Katelijne in Brussel, voor haar sluiting in 2012). Enkele kloosterkerken werden verkocht aan orthodoxe¹⁰³ en christelijke¹⁰⁴ gemeenschappen. De bouw van nieuwe kerken en andere cultusruimten blijft bijzonder beperkt: de Armeense kerk Sint-Maria-Magdalena in Elsene (1986-1990) (afb. 21c), de *Katholische Gemeinde deutscher Sprache Brüssel*, Sint-Paulus op de Tervurenlaan in Sint-Pieters-Woluwe (2001) en de Oudsyrische orthodoxe kerk Sint-Izozoël in Schaarbeek (2003) zijn uitzonderingen.

Het Brusselse religieuze landschap is sinds 1990 veel diverser en complexer geworden, enerzijds onder invloed van internationale aantrekkingskracht uitgeoefend door de stad en anderzijds door de immigratie en globalisering. Het lijkt geen twijfel dat in de komende decennia nieuwe cultusruimten voor verschillende christelijke gemeenschappen, moskeeën en boeddhistische tempels zullen gebouwd worden in Brussel en de cultu(r)ele diversiteit en het gebouwde erfgoed van Brussel zullen verrijken. Deze nieuwe situatie impliceert ook een veel breder maatschappelijk debat over de relaties tussen kerk en staat en dit in een Europees perspectief. Daarbij moet worden rekening gehouden met de specificiteit en de sociologische, juridische en economische complexiteit van de religies in Brussel.¹⁰⁵ De kwestie van de bestemming van oude kerkgebouwen, waarvan de architecturale rijkdom en historische betekenis in dit artikel werden geschetst, is trouwens op het vlak van erfgoed een van de grootste uitdagingen waarmee het Brussels Hoofdstedelijk Gewest in de volgende jaren zal worden geconfronteerd.¹⁰⁶

NOTEN

1. Het is merkwaardig dat er pas in 2013 een dergelijke synthese kwam. Ter nadere informatie citeren wij hier de beknopte gids: CAPELLE, P., VAN INNIS, G. en OSAER, T., *Kerken te Brussel*, Persdienst Aartsbisdom Mechelen-Brussel, Mechelen, 1995.
2. Voor meer details verwijzen wij naar de inventarissen van het architecturaal erfgoed van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, (www.irismonument.be), *Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel*, 22 delen, Brussel, 1992-2012; alsook HENNE, A. en WAUTERS, A., *Histoire de la Ville de Bruxelles*, nieuwe uitg., 4 delen, Culture et Civilisation, Brussel, 1968-1969.
3. LEFÈVRE, PL.-F., *L'organisation ecclésiastique de la ville de Bruxelles au Moyen Âge*, Université de Louvain, Leuven, 1942, p. 13-27.
4. CHARRUADAS, P., 'De vroegste ontwikkeling van Brussel, 1000-1300', in *Erfgoed Brussel - extra nummer: Het erfgoed schrijft onze geschiedenis*, Brussel, 2013, p. 19-31 (in het bijzonder p. 22-23).
5. De crypte van Sint-Goedele werd in de 13de eeuw afgeschaft en gedempt toen het nieuwe gotische koor van de collegiale kerk werd gebouwd. Ze werd bij de opgravingen van 1991 blootgelegd. Die van Sint-Guido bleef bewaard en werd uitgebreid bij de bouw van het gotische koor in de jaren 1470-1480.
6. BONENFANT, P., 'Op zoek naar de oudste vormen: romaans of pre-romaans?', in: BRAL, G.-J. (red.), *De kathedraal van Sint-Michiel & Sint-Goedele*, Lannoo, Tielt, 2000, p. 54-71.
7. Ook buiten de grenzen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, in Wezembeek, Vossem enz. LEURS, C., *Les origines du style gothique en Brabant. 1/2: L'architecture romane dans l'ancien duché de Brabant*, Vromant et Cie, Brussel, 1922, p. 54-131.
8. MERTENS, J., 'De Sint-Pieterskerk te Neder-Heembeek. Een korte bijdrage tot de kennis van de vroegmiddeleeuwse houtbouw', - *Bulleetin van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium*, XV, 1975, p. 231-239; VAN BELLINGEN, S., 'Het archeologisch onderzoek van J. Mertens op de site van de verdwenen Sint-Pieterskerk te Neder-Heembeek in een nieuw daglicht', in: MEGANCK, M. en GUILLAUME, A. (red.), *Brussel. Neder-Over-Heembeek*, Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Brussel, 2011, p. 76-90 (Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel, 23).

9. LEMAIRE, R., *De kapel van Sint Anna in het kasteel van 's Hertoginnendaal te Oudergem*, Brussel, [1918]; EVERAERT, L., *De Sint-Annakapel te Oudergem*, Brussel, 1998.
10. LEFÈVRE, Pl.-F., *op. cit.*, p. 100.
11. BRAL, G.-J. (red.), *op. cit.*, p. 73-107.
12. *Een kerk en haar geschiedenis. De Kapellekerk te Brussel 1134-1984*, Algemeen Spaar en Lijfrentkas, Brussel, 1984.
13. DE JONGE, K. en GELEYNS, P., *Gotiek in het hertogdom Brabant*, Peeters, Leuven, 2009.
14. BOELENS-SINTZOFF, Fr. en WALAZYC, A.-S. (red.), *Onze-Lieve-Vrouw ten Zavelkerk*, Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Brussel, 2004, p. 70-107.
15. Overzicht in: VAN WIJNENDAELE, J., *Promenade dans les couvents et abbayes de Bruxelles*, Éditions Racine, Brussel, 2007.
16. COOMANS, Th., 'L'architecture médiévale des ordres mendiants (Franciscains, Dominicains, Carmes et Augustins) en Belgique et aux Pays-Bas', *Belgisch Tijdschrift voor Oudheidkunde en Kunstgeschiedenis*, 70, 2001, p. 3-111.
17. GUILARDIAN, D., 'Les sépultures des comtes de Louvain et des ducs de Brabant (XIe s.-1430)', in: MARGUE, M. (red.), *Sépulture, mort et symbolique du pouvoir au Moyen Âge / Tod, Grabmal und Herrschaftsrepräsentation im Mittelalter*, Luxemburg, 2006, p. 491-539 en 753-774 (*Publications de la Section historique de l'Institut Grand-Ducal de Luxembourg*, 118 / *Publications du Cludem*, 18).
18. DEMETER, S. en GUILARDIAN, D., 'Implantation des hospices et hôpitaux à Bruxelles (XIIe - XVIIIe siècles)', in: *Hospitales van de Middeleeuwen en de Moderne Tijden. Akten, Brussel-Gent-Namen, 14-16.03.2002.*, Brussel, 2007, p. 53-60 (*Archaeologia Mediaevalis*, 25).
19. *Ibidem*, p. 54-60: de vijf oudste stichtingen dateren uit de 12de eeuw, daarna volgen vijf in de 13de eeuw, twaalf in de 14de eeuw, negen in de 15de eeuw en drie in de eerste helft van de 16de eeuw.
20. MEGANCK, M. en GUILLAUME, A. (red.), *Oudergem* Brussel, 2010, p. 50-63 (Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel, 21).
21. JANSSENS, L. en PERSOONS, E., *Les prieurés en Forêt de Soignes (Val-Duchesse, Groenendaal, Rouge-Cloître, Sept-Fontaines et Ter Cluysen)*, Archives Générales du Royaume, Brussel, 1989 (Archives Générales du Royaume et Archives de l'Etat dans les provinces, 84).
22. Buiten de grenzen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.
23. *De Kartuize van Scheut en Rogier van der Weyden*, themanummer van *Millennium, tijdschrift voor middeleeuwse studies*, 23, 2009.
24. MODRIE, S., 'De archeologische onderzoeken op de site van de priorij Rood Klooster', in: MEGANCK, M. en GUILLAUME, A. (red.), *Oudergem, op.cit.*, p. 67-85 en 86-93.
25. HEYMANS, V. (red.), *Het Coudenberg-paleis te Brussel. Van middeleeuws kasteel tot archeologische site*, Snoeck Publishers, Brussel, 2014, p.107-114.
26. CELIS, M., 'Le sous-sol de la chapelle de Charles-Quint', in: SMOLAR-MEYNART, A. en VANRIE, A. (red.), *Le quartier royal*, CFC-Éditions, Brussel, 1998, p. 115-127.
27. VAN EENHOOGHE, D. en CELIS, M.M., 'Het "Hof van Hoogstraten", de Brusselse verblijfplaats van Antoine de Lalaing', *M&L.*, 7/4, 1988, p. 36-62.
28. BRAL, G.-J. (red.), *op.cit.*, p. 174-181.
29. DEQUEKER, L., *Het sacrament van mirakel. Jodenhaat in de Middeleeuwen*, Davidsfonds, Leuven, 2000.
30. Na 1370 werd in Brussel de synagoge van de 'Copperbeek' verbouwd tot boetkapel van het Heilig Sacrament en de relatieve tolerantie tegenover de Joden verslechterde.
31. BRAEKMAN, E.M., *Het protestantisme te Brussel van de oorsprong tot aan het overlijden van Leopold I*, Koninklijke Bibliotheek Albert I, Brussel, 1980, p. 1-34.
32. *Het aartsbisdom Mechelen-Brussel, 400 jaar geschiedenis. Deel 1: Het aartsbisdom Mechelen van de katholieke hervorming tot de revolutietijd 1559-1802*, Halewijn, Antwerpen, 2009.
33. SNAET, J., 'For the Greater Glory of God. Religious Architecture in the Low Countries 1560-1700', in: DE JONGE, K. en OTTENHEIM, K. (red.), *Unity and Discontinuity. Architectural relationships between the Southern and Northern Low Countries (1530-1700)*, Brepols, Turnhout, 2007, p. 251-298.
34. Algemene werken: PLANTENGA, J.H., *L'architecture religieuse dans l'ancien duché de Brabant depuis le règne des archiducs jusqu'au gouvernement autrichien (1598-1713)*, Martinus Nijhoff uitgevers, Den Haag, 1926; TIJS, R., *Renaissance- en Barokarchitectuur in België*, Lannoo, Tielt, 1999, p. 143-191; PHILIPPOT, P., COEKELBERGHS, D. en LOZE, P., *L'architecture religieuse et la sculpture baroques dans les Pays-Bas méridionaux et la Principauté de Liège 1600-1770*, Mardaga, Sprimont, 2003.
35. VAN WIJNENDAELE, J., *op.cit.*, p. 113-135.
36. PLANTENGA, J.H., *op.cit.*, p. 57-64; SNAET, J., 'De jezuïetenkerk van Brussel en de XVIIde-eeuwse religieuze architectuur in de Zuidelijke Nederlanden', in: DENEFF, A. en ROUSSEAU, X. (red.), *Vier eeuwen jezuïeten te Brussel*, Prosopon, Brussel, 2012, p. 153-170.
37. COEKELBERGHS, D. en LOZE, P., *L'église Saint-Jean-Baptiste au béguinage à Bruxelles et son mobilier*, Ministère de la Communauté française/Institut Royal du Patrimoine artistique, Brussel, 1981.
38. DOUILLET, I., 'Fayd'herbe et l'église des Riches-Clares de Bruxelles: étude de la sculpture décorative et nouvelles pistes pour l'attribution', *Revue des archéologues et historiens d'art de Louvain*, XXIX, 1996, p. 65-83.
39. PLANTENGA, J.H., *op.cit.*, p. 127-132.
40. *Met passer en penseel. Brussel en het oude hertogdom Brabant in beeld*, Dexia, Brussel, 2000, p. 95.
41. Na de Franse Revolutie werden talrijke barokmeubelen verwoest of naar andere kerken verhuisd, zoals de kansel van Sint-Goedele (1699) die afkomstig is uit de jezuïetenkerk van Leuven; de kansel van de Zavelkerk (1697) is afkomstig van de augustijnenkerk en het hoofdaltaar van de kerk van Sint-Joost-ten-Node is afkomstig van de Kapellekerk.
42. NOULLEZ, L., *Twee orgels voor de Miniemen*, Alice Éditions, Brussel, 2005.
43. BRAL, G.-J. (red.), *op.cit.*, p. 102-105.
44. LEIRENS, I. en PATIGNY, G., 'De ensembles gebouwd door de familie von Thurn und Tassis', in: BOELENS-SINTZOFF, Fr. en WALAZYC, A.-S. (red.), *op.cit.*, p. 182-222.
45. CULOT, M., HENNAUT, E., DEMANET, M. en MIEROP, C., *Le bombardement de Bruxelles par Louis XIV et la reconstruction qui s'en suivit, 1695-1700*, Archives d'Architecture Moderne (AAM), Brussel, 1992.
46. SIMON, A., *Mon clocher. Église des Minimes à Bruxelles*, E. Daem, Brussel, 1913; BUYLE, A., *L'église Notre-Dame du Finistère à Bruxelles aux XVIIIe et XIXe siècles. Redécouvertes et documents inédits*, Nauwelaerts, Beauvechain, 2008.

47. DE RYCKMAN DE BETZ, THIBAUT DE MAISIÈRES, M. en DANSART, G., *L'abbaye cistercienne de La Cambre, étude historique et archéologique*, de Nederlandsche Boekhandel, Antwerpen, 1948.
48. DEVLIEGER, L., 'Plannen voor de abdij van Vorst. Genealogie en toekomst van een moeilijk leesbare site', *M&L*, 22/3, 2003, p. 4-30.
49. PAULUS, G., *De abdij van Dieleghem*, Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Brussel, 2005, p. 21-26 [Brussel, stad van kunst en geschiedenis, 41].
50. SMOLAR-MEYNART, A. en VANRIE, A. (red.), *op.cit.*, p. 155-215.
51. TIHON, A., 'De Restauratie', in: *Het aartsbisdom Mechelen-Brussel, 400 jaar geschiedenis. Deel 2: De volkskerk in het aartsbisdom, een 'vrije' kerk in een moderne samenleving, 1802-2009*, Halewijn, Antwerpen, 2009, p. 6-33.
52. LOIR, Ch., *Bruxelles néoclassique. Mutation d'un espace urbain 1775-1840*, CFC-Éditions, Brussel, 2009.
53. MIHAIL, B., *Het militaire erfgoed*, Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Brussel, 2010, p. 3-5 [Brussel, stad van kunst en geschiedenis, 50].
54. DEMEY, Th., *Bruxelles. Chronique d'une capitale en chantier*, tome 1, Paul Legrain, CFC-Éditions, Brussel, 1990, p. 78-81.
55. Vóór de afschaffing van het octrooi (1860), slokte deze groei vrije ruimte op binnen de vijfhoek.
56. VAN WIJNENDAELE, J., *op.cit.*, p. 113-135.
57. Een Koninklijk Besluit van 16 augustus 1824 beperkte de manoeuvreerruimte van de kerkfabriek.
58. Met vierkant grondplan en geïntegreerd in een bouwlichaam van twee bouwlagen onder een koepel met cassetten en bovenlicht. COEKELBERGHS, D. en LOZE, P. (red.), *Un ensemble néo-classique à Bruxelles: le Grand Hospice et le quartier du Béguinage*, Ministère de la Communauté française/Institut Royal du Patrimoine artistique, Brussel, 1983.
59. *Poelaert en zijn tijd*, Gemeentekrediet van België, Brussel, 1980, p. 125-126.
60. VAN OVERSTRAETEN, L., *Architectonographie des temples chrétiens, ou étude comparative et pratique des différents systèmes d'architecture applicables à la construction des églises, spécialement en Belgique...*, Mechelen, 1850.
61. *Poelaert en zijn tijd, op.cit.*, p. 105-106, 143-145 en 150-152.
62. GOMBERT, Ch., *L'église Notre-Dame de Laeken. Un mémorial inachevé*, Brussel, C.I.D.E.P., 2006; BREDÁ, K., DE WINDT, Y., DE CLERCQ, L., VAN GEMERT, D., RAMBAUT, A. en BERGER, P., *Bijdrage tot de kennis van de geschiedenis, de constructiewijze en de restauratieproblematiek van de Onze-Lieve-Vrouwkerk te Laken*, Ruisbroek, 2002.
63. *Poelaert en zijn tijd, op.cit.*, p. 174-179.
64. In 1912 werd deze kloosterkerk een parochiekerk.
65. BRAEKEN, J., 'De Sint-Antonius-van-Paduakerk in Brussel', *M&L*, 4/3, 1985, p. 24-31.
66. BRAEKEN, J., 'Beth Haknesset. Synagogen in België 1865-1914', *M&L*, 12/1, 1993, p. 13-45.
67. STYNEN, H., 'De onvoltooid verleden tijd. Een geschiedenis van de monumenten- en landschapszorg in België 1835-1940', Stichting Vlaams Erfgoed, Brussel, 1998, p. 13-147.
68. DE MAEYER, J., 'België: de ziel van de natie. Achtergronden en functie van ideologische concepten in de negentiende-eeuwse monumentenzorg', in: DE MAEYER, J., BERGMANS, A., DENSLAGEN, W., STYNEN, H., VAN LEEUWEN, W. en VERPOEST, L. (red.), *Negentiende-eeuwse restauratiepraktijk en actuele monumentenzorg*, Universitaire Pers Leuven, Leuven, 1999, p. 71-85 [Kadoc Artes, 3].
69. *Poelaert en zijn tijd, op.cit.*, p. 193-196.
70. DESSAER-DE MAESSCHALCK, M. en GEERAERTS, R., 'À propos des restaurations successives de l'église Notre-Dame du Sablon à Bruxelles', *Bulletin de la Commission royale des Monuments et des Sites*, 5, 1975-1976, p. 18-79.
71. DE CLERCQ, L., 'Het tympan van de Sint-Jakob-op-de-Koudenbergkerk op het Koningsplein te Brussel', *M&L*, 14/3, 1995, p. 28-40.
72. DE MAEYER, J., VAN MOLLE, L. en VERPOEST, L. (red.), *Joris Helleputte: architect en politicus 1852-1925*, 2 delen, Leuven, Kadoc, 1998 [Kadoc Artes, 1].
73. DE MAEYER, J. (red.), *De Sint-Lucasscholen en de neogotiek, 1862-1914*, Universitaire Pers Leuven, Leuven, Kadoc, 1988 [Kadoc Studies, 5].
74. DE MAEYER, J., 'The Neo-Gothic in Belgium: Architecture of a Catholic Society', in: DE MAEYER, J. en VERPOEST, L. (red.), *Gothic Revival. Religion, Architecture and Style in Western Europe 1815-1914*, Universitaire Pers Leuven, Leuven, 2000, p. 19-34 [Kadoc Artes, 5].
75. MAES, K. (red.), *Joris Helleputte. Architect en politicus, 1852-1926. Deel 2: Oeuvrecatalogus*, deel 2, Leuven, 1998, p. 255-261 [Kadoc Artes, 1].
76. WEYNS, E., lopende masterthesis over herbestemming van katholieke schoolkapellen in Brussel, KU Leuven, RLICC.
77. Onder andere geïnspireerd op de Basilique du Sacré-Cœur van Montmartre in Parijs, de Kaiser-Wilhelm-Gedächtniskirche in Berlijn en de Votivkirche in Wenen.
78. RION, P., *La basilique de Koekelberg. Architecture et mentalités religieuses*, éd. Université Catholique de Louvain, Louvain-la-Neuve, 1986.
79. COOMANS, Th., 'L'église Saint-Jean-Berchmans du Collège Saint-Michel (1908-1912), au cœur d'un projet pédagogique et identitaire jésuite', in: STENUIT, B. (red.), *Les collèges jésuites de Bruxelles: histoire et pédagogie (1604-1835-1905-2005)*, Éditions Lessius, Brussel, 2005, p. 399-430.
80. DE MAEYER, J., 'De wending van de kerk naar het volk (1884-1926)', in: *Het aartsbisdom Mechelen-Brussel, 400 jaar geschiedenis*, deel 2, Halewijn, Antwerpen, 2009, p. 100-171.
81. LOONBEEK, R. en MORTIAU, J., *Un pionnier, Dom Lambert Beauduin (1873-1960). Liturgie et Unité des chrétiens*, 2 delen, Louvain-la-Neuve en Chevetogne, 2001.
82. Alleen de hoogte van het podium onderscheidt het koor van de rest van het schip. Om de aandacht te richten op het hoofdaltaar benadrukt een groot baldakijn of cybrium de sacrale ruimte grenzend aan de rechter koorafsluiting.
83. Sint-Henricus is een kopie van de middeleeuwse kerk van de dominicanen van Gent (einde 13de eeuw, gesloopt in 1860).
84. Zie: *L'Artisan liturgique. Revue trimestrielle d'art religieux appliqué*, Brugge, 1927-1940.
85. MOREL, A.-Fr., 'Kerkinterieurs in het interbellum in Brussel: spanningsveld tussen traditie en vernieuwing', *Gentse bijdragen tot de interieurgeschiedenis*, 35, 2006, p. 159-173.
86. VANDENBREDEN, J., *De basiliek van Koekelberg, art deco monument*, Lannoo, Tielt, 2005.
87. Na de dood van Van Huffel in 1935 werden de werken geleid door een naaste medewerker van Dom Lambert Beauduin, Paul Rome, die in de Commissie voor sacrale kunst van het

- bisdom Mechelen een grote invloed uitoefende op de religieuze bouwwerken.
88. GAUTIER, P. en MISSON, J.-S., 'L'église et les residences du Gesù à Saint-Josse-ten-Noode', in: DENEFF, A. en ROUSSEAU, X. (red.), *op.cit.*, p. 641-662.
89. Bijvoorbeeld: VANDENBREEDEN, J. en VANLAETHEM, Fr., *Art Deco en modernisme in België. Architectuur van het Interbellum*, Lannoo, Tielt, 1996, p. 107-108.
90. *L'église Sainte-Suzanne à Schaerbeek*, C.I.D.E.P., Brussel, 2003.
91. CORDEIRO, P., 'Sacraal beton. De Sint-Augustinuskerk te Vorst', *M&L*, 13/3, 1994, p. 41-56.
92. Daar zouden we nog de Onze-Lieve-Vrouw Onbevlekt in Evere (1932-onvoltooid) en Sint-Pieter in Sint-Pieters-Woluwe, ontworpen door Julien De Ridder, kunnen aan toevoegen. In deze laatste zijn de toren en de abside van de voormalige kerk van de 17de eeuw geïntegreerd (1934-1936).
93. *Le Livre d'or de l'Exposition universelle et internationale de Bruxelles 1935*, Société de l'Exposition universelle et internationale de Bruxelles 1935, Brussel, 1935, p. 338-341.
94. HENNAUT, E., *Henry Lacoste architecte 1885-1968*, AAM Éditions, Brussel, 2008, p. 46-49.
95. GEVERS, L., 'Hoogtepunt en einde van een tijdperk. Het aartsbisdom onder kardinaal Van Roey (1926-1961)', in: *Het aartsbisdom Mechelen-Brussel, 400 jaar geschiedenis*, deel 2, Halewijn, Antwerpen, 2009, p. 173-253.
96. STERKEN, S., 'A House for God or a Home for his People? The Domus Dei Church Building Action in the Belgian Archbishopric', *Architectural History*, 56, 2013, p. 387-425.
97. De afwerking, de plaatsing van de glas-in-loodramen en vooral de financiering zouden nog meerdere decennia aanslepen.
98. HERMANS, R., *Civitas Dei. De Kerk op Expo 58*, Kadoc, Leuven 2008.
99. KENIS, L., 'Kerk als minderheid in een pluralistische samenleving. Het aartsbisdom onder Leo-Jozef Suenens en Godfried Daneels (1961-2009)', in: *Het aartsbisdom Mechelen-Brussel, 400 jaar geschiedenis*, deel 2, Halewijn, Antwerpen, 2009, p. 255-317.
100. BEKAERT, G., *In een of ander huis, kerkbouw op een keerpunt*, Lannoo, Tielt, 1967.
101. BERCKMANS, C. en BERNARD, P., *Bruxelles '50 '60. Architecture moderne au temps de l'Expo 58*, Aparté, Brussel, 2007, p. 146-155. Trouwens, deze kerken waren opgenomen in de Open Monumentendagen 2008 gewijd aan het erfgoed van na de Tweede Wereldoorlog.
102. COOMANS, Th., 'Brusselse kerken beschermd? Naar een geïntegreerde erfgoedbenadering', in *Erfgoed Brussel 2*, juni 2012, Brussel, 2012, p. 52-77.
103. Meer bepaald de Sint-Franciscuskerk in Schaerbeek, die de Roemeens orthodoxe kerk Sint-Nicolaas werd, of de kerk op de Stalingradlaan die werd omgevormd tot Grieks orthodoxe kathedraal. De neogotische kapel Sint-Julianakapel is eveneens in gebruik genomen door een orthodoxe gemeenschap.
104. Sint-Jozef in de Leopoldswijk, die eertijds werd bediend door de redemptoristen, werd in 2001 overgenomen door de Priesterbroederschap Sint-Pius X.
105. Des te meer daar de staat in 2001 de bevoegdheid over de kerkfabrieken overhevelde naar de drie gewesten. SÂGESSE, C. en SCHREIBER, J.-Ph. (red.), *Le financement public des religions et de la laïcité en Belgique*, Académia-Bruylant, Brussel, 2010. Het Brussels Hoofdstedelijk Gewest heeft zijn wetgeving over deze materie aangepast: 'Ordonnantie tot wijziging van het keizerlijk decreet van 30 december 1809 op de kerkfabrieken', 19 februari 2004 (*Belgisch Staatsblad*, 18 maart 2004). Niettemin blijft een meer diepgaande hervorming noodzakelijk.
106. Studiedagen van 17 december 2013.

.....

Churches, convents and chapels: the development and significance of a varied heritage in the cultural landscape of Brussels.

.....

Brussels has a long religious history that is intimately bound up with Christianity. This history, taking in more than a thousand years, has yielded a rich and complex heritage, which through its architectural and town planning aspects places its stamp on the urban landscape in a very tangible way. Far from being static and rigid, religious architecture adapted itself to an ever changing society and the shifting relations between the Church, the people, the Crown and the State. Without losing sight of its local accents, the evolution of the religious architectural heritage of Brussels follows the general development of Western heritage. This article presents a comprehensive view of the heritage, the aim being to structure a millennium of religious architectural history in nine chronological phases corresponding to important moments of construction or alteration. For each phase, the main focus is on the reasons for and the character of the innovation, as well as on the cultural significance and history of the development. At the end of the twentieth century, the religious landscape of Brussels became considerably more complex and diversified due to the international drawing power of the capital, but also as a result of immigration and globalisation.

KAARTENREEKS.

REPERTORIUM, CHRONOLOGIE EN LOKALISERING VAN KERKEN, KLOOSTERS EN KAPELLEN IN HET BRUSSELS HOOFDSTEDELIJK GEWEST

GEREALISEERD DOOR VALÉRIE VERMANDEL, EVA WEYNS EN STEVEN VAN BOCXLAER (KU Leuven)
ONDER LEIDING VAN THOMAS COOMANS

Deze reeks historische kaarten zijn gebaseerd op een uitvoerige studie¹ die in meerdere fases werd uitgevoerd. Om de lokalisatie en de aanwezigheid van de verschillende religieuze gebouwen in de verschillende periodes te bepalen, hebben de auteurs zich in eerste instantie gebaseerd op historische cartografische bronnen. Zowel voor de stad als voor heel het grondgebied van het Brussels Gewest werden deze documenten aan een vergelijkende analyse onderworpen. In een tweede fase werd dit aangevuld met literatuurstudie² en het raadplegen van gespecialiseerde websites³. Al deze informatie werd overgebracht op een kaart geleverd door de Directie Monumenten en Landschappen.

Het eindresultaat bestaat uit een dubbele reeks kaarten met een grafische weergave van zowel de stad Brussel als het Gewest Brussel tijdens zes belangrijke periodes:

- K. 1 (a en b): Middeleeuwen (omstreeks 1500)
- K. 2 (a en b): Vóór de Franse Revolutie (omstreeks 1790)
- K. 3 (a en b): Na de Franse Revolutie (1830)
- K. 4 (a en b): Vóór de Eerste Wereldoorlog (1914)
- K. 5 (a en b): Interbellum (1940)
- K. 6 (a en b): Vandaag (2014)

Deze kaarten worden vergezeld van een samenvattende index die per gemeente de gebouwen opsomt die op de verschillende kaarten zijn aangeduid. Elk gebouw wordt met een code aangeduid op de kaart van de overeenkomstige (of zo veel mogelijk benaderende) bouwperiode. De vorm van de symbolen verwijst naar het type gebouw en de kleur naar de bouwperiode van het gebouw.

Om de kaarten niet nutteloos te overbelasten, werden meerdere regels gehanteerd:

- een gebouw dat nog steeds bestaat, wordt weergegeven met een symbool zonder code. De code wordt echter wél weergegeven in geval van reconversie, wederopbouw of significante uitbreiding;
- indien het symbool niet is weergegeven, betekent dit dat het gebouw intussen is afgebroken;
- sommige gebouwen die niet precies konden worden gelokaliseerd, worden met een asterisk (*) aangeduid. Dit is het geval voor een aantal gebouwen, voornamelijk uit de Middeleeuwen, waarvan het bestaan door archiefdocumenten wordt aangetoond.

NOTEN

1. COOMANS, Th., STEVEN VAN BOCXLAER, S., VERMANDEL, V. en WEYNS, E., *Kerkgebouwen in Brussel: Een rijk erfgoed met alternatieve gebruiksmogelijkheden*, KU LEUVEN, Raymond Lemaire International Centre for Conservation, Eindverslag, januari 2014 (<https://urbanisme.irisnet.be/pdf/studies-coomans>).
2. Meer bepaald: De reeks Atlanten van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel, 24 delen, Brussel, 1992-2012; DANCKAERT, L., *Brussel: Vijf eeuwen cartografie*, Lannoo, Tielt, 1989; HENNE, A. en WAUTERS, A., *Histoire de la Ville de Bruxelles*, 4 delen, Périchon, Brussel, 1845, herziene uitgave 1975 s.d. M. MARTENS.
3. Meer bepaald: www.irismonument.be/index.php; www.monument.irisnet.be/fr/patrimoine/intro.htm; www.orgues.irisnet.be/fr/Accueil/News/app.rvb; www.kerkeninvlaanderen.be; www.kerknet.be

INDEX VAN DE KERKEN, KLOOSTERS EN KAPELLEN IN BRUSSEL

Code	Naam van het gebouw	Bouwdatum	Ref. kaart
A ANDERLECHT			
■ A01	Collégiale Sint-Pieter-en-Guido III	14de-15de	[K. 1b]
▲ A02	Kapittelschool (vermoedelijk kapelle)	13de (?) - 19de	[K. 1b]
★ A03	Sint-Martinus van Aa	14de	[K. 1b]
★ A04	Onze-Lieve-Vrouw van Gratie	1450	[K. 1b]
■ A05	Kartuizers	1531	[K. 1b]
■ A06	Miniemen [Sint-Fransiscus a Paulo]	1618	[K. 2b]
✦ A07	Onze-Lieve-Vrouw Onbevlekt Ontvangen	1856 - 1900	[K. 4b]
■ A08	Sint-Vincentius a Paulo [Missiehuis van de Scheutisten]	k. 1870	[K. 4b]
▲ A09	<i>Institut Marie Immaculée-Montjoie</i>	begin 20ste	[K. 5b]
▲ A10	Instituut van de Onze-Lieve-Vrouwe zusters	1882	[K. 4b]
✦ A11	Sint-Vincentius a Paulo	1936 - 1937	[K. 4b]
▲ A12	Tweede kapel van <i>Institut Notre-Dame</i> (vervangd door Sint-Niklaas instituut)	1922 - 1923 (1930)	[K. 5b]
✦ A13	Sint-Fransiscus-Xaverius	1915	[K. 4b]
✦ A14	Sint-Gerardus	1917	[K. 4b]
✦ A15	Onze-Lieve-Vrouw van het Heilig Hart	1935	[K. 5b]
✦ A16	Sint-Jozef	1938 - 1939	[K. 5b]
✦ A17	Heilige-Geest	1960s	[K. 6b]
● A18	Sint-Anna Tehuis	1961	[K. 6b]
● A19	Erasmus Ziekenhuis	1971 - 1977	[K. 6b]
● A20	Kliniek Sint-Anna & Sint-Remi	1994 - 1996	[K. 6b]
✦ A21	Onze-Lieve-Vrouw Hemelvaart	20ste na de oorlog	[K. 6b]
✦ A22	Onze-Lieve-Vrouw van Vreugde	20ste na de oorlog	[K. 6b]
✦ A23	Sainte-Bernadette	20ste na de oorlog	[K. 6b]
✦ A24	Sint-Lukas	20ste na de oorlog	[K. 6b]

B BRUSSEL

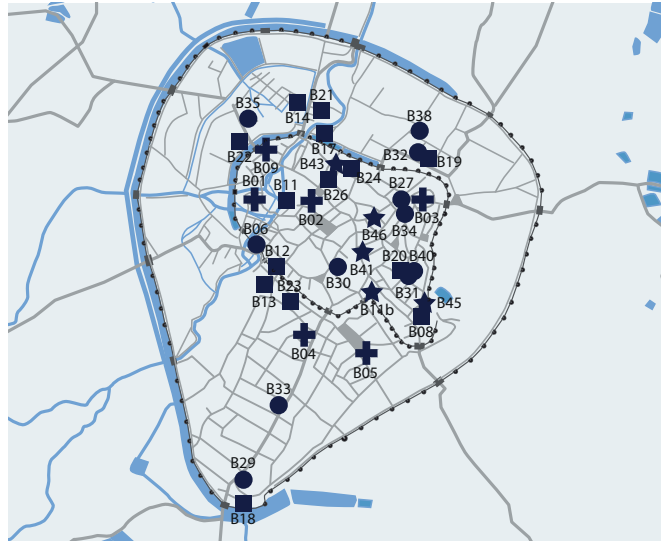
✦ B01	Sint-Gorik	1520 - 1663 (1664)	[K. 1a]
✦ B02	Sint-Niklaas	1125 - 1381	[K. 1a]
✦ B03	Sint-Michiels en Sint-Goedelekathedraal	1226 - 15de	[K. 1a]
✦ B04	Onze-Lieve-Vrouw ter Kapellen	1210 - 1275	[K. 1a]
★ B05	Onze-Lieve-Vrouw (nu ✦ Onze-Lieve-Vrouw ten Zavel)	1304 - 1318 (1400 - 1550)	[K. 1a]
✦ B06	Onze-Lieve-Vrouw van Goede Bijstand (voorm. kapel van het ziekenhuis van de Goede Bijstand van 1328)	1664 - 1694	[K. 1a]
✦ B07	Onze-Lieve-Vrouw van de Finisterrae	1708 - 1730	[K. 2a]
✦ B08	Sint-Jacob-op Coudenbor II; III	1435; 1776 - 1787	[K. 1a; 2a]
■ B11	Minderbroeders [Récoletten] I; II	1244; 1697	[K. 1a; 2a]
★ B11b	NassauKapelle		[K. 2a]
■ B12	Geschoeide Karmelieten II; III	1482; begin 18de	[K. 1a; K. 2a]
■ B13	Bogaarden I; II en Gasthuis van de Wevers	< 1277; 1718	[K. 1a; K. 2a]
✦ B14	Sint-Jan-de-Doper en Groot Begijnhof I; II	13de; 1657 - 1676	[K. 1a en K. 3a]
■ B15	Zwarte Zusters (*)	14de	[K. 1a]
■ B16	Zwarte Zusters nieuwe	17de	[K. 2a]
■ B17	<i>Frères du Fossé</i> (vandaag Augustijnen)	< 1336	[K. 1a]
■ B18	Rijke-Klaren I	1343	[K. 1a]
■ B19	Sint-Elisabeth	1380	[K. 1a]
■ B20	Salazar	1436	[K. 1a]
■ B21	Arme Klaren I; II	1501; 1601	[K. 1a; K. 2a]
■ B22	Witte Dames, zg van Jericho	1456	[K. 1a]
■ B23	Alexianen	1462	[K. 1a]
■ B24	Dominicanen	1465	[K. 1a]
■ B25	Broeders van het Gemene Leven (*)	1480 (c.)	[K. 1a]
■ B26	Magdalenazusters	1506	[K. 1a]
● B27	Sint-Geertrui Gasthuis	< 1127	[K. 1a]
● B28	Sint-Niklaas of Saccites (*)	< 1129	[K. 1a]
● B29	Sint-Pieters Leprosenrij	1174	[K. 1a]
● B30	Sint-Janshospitaal	1204	[K. 1a]
● B31	Godshuis Ter Arcken	1218 (voór 1263)	[K. 1a]
● B32	Sint-Laurens	1314	[K. 1a]
● B33	Sint-Gillijns Gasthuis	< 1356	[K. 1a]
● B34	Drievuldigheid	< 1356	[K. 1a]
● B35	Sint-Cornelis Gasthuis	< 1359	[K. 1a]
● B36	Gasthuis van de kleine Kanunniken ou Kleine Broeders (*)	< 1361	[K. 1a]
● B37	Sint-Kristoffel Hospitaal (*)	1385	[K. 1a]
● B38	Sint-Elisabeth van Hongarijen	1388	[K. 1a]
● B39	<i>Saint-Sauveur ou Merciers</i> (*)	1417	[K. 1a]
● B40	Godshuis van de Twaalf Apostelen	1434	[K. 1a]
★ B41	Sint-Magdalen	15de	[K. 1a]

**LOCATIE VAN DE KERKEN IN
BRUSSEL AAN HET EINDE VAN
DE MIDDELEEUWEN**

K. 1a

→ ca 1500

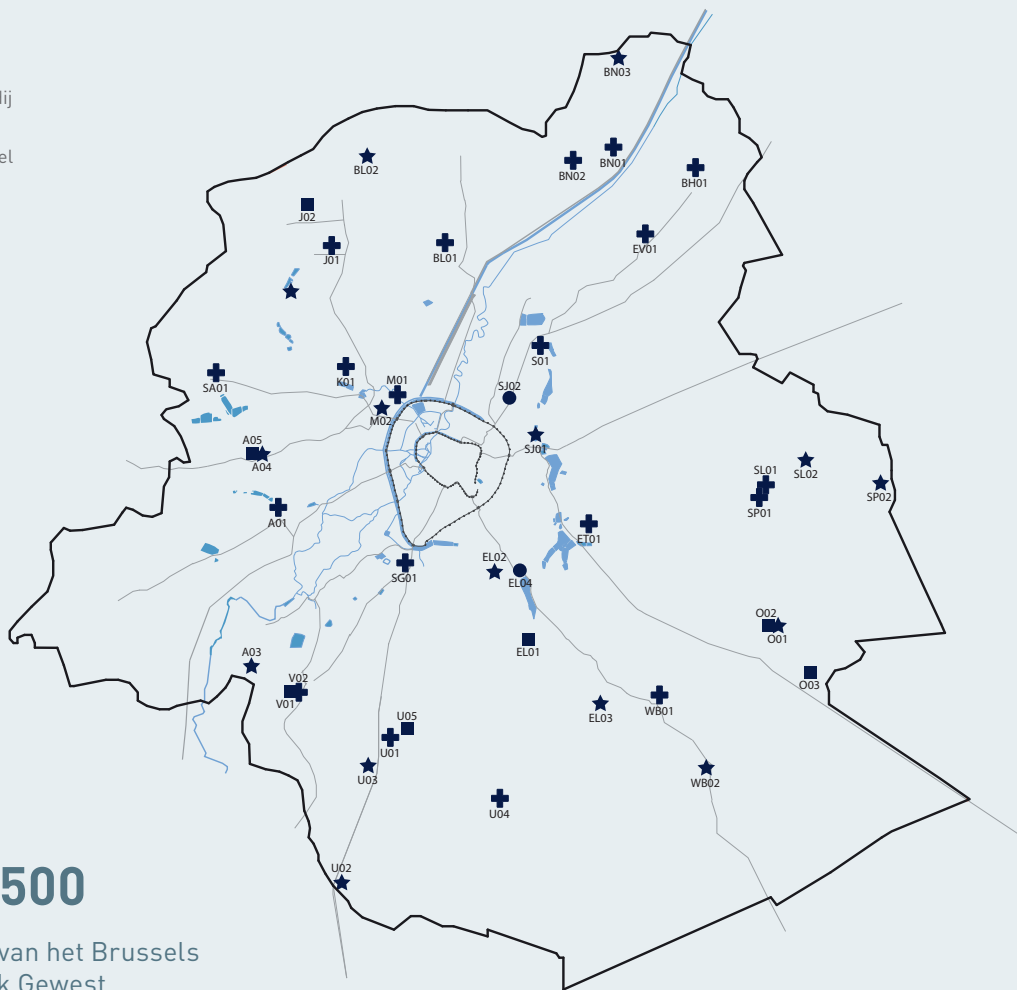
Centrum van Brussel

LEGENDE

- ✚ Parochiekerk
- Klooster of abdij
- ▲ Schoolkapel
- Ziekenhuiskapel
- ★ Andere kapel

- 1500
- 1790
- 1830
- 1914
- 1940
- 2014
- Herbestemd

K. 1b

→ ca 1500

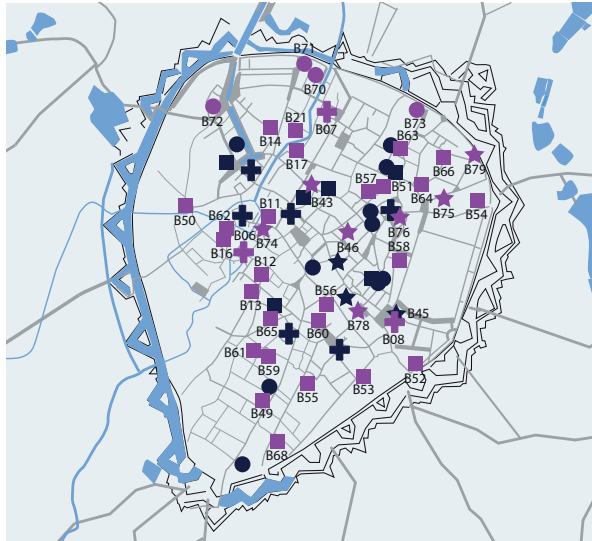
Grondgebied van het Brussels
Hoofdstedelijk Gewest

**LOCATIE VAN DE KERKEN
IN BRUSSEL VOOR
DE FRANSE REVOLUTIE**

K. 2a

→ **ca 1790**

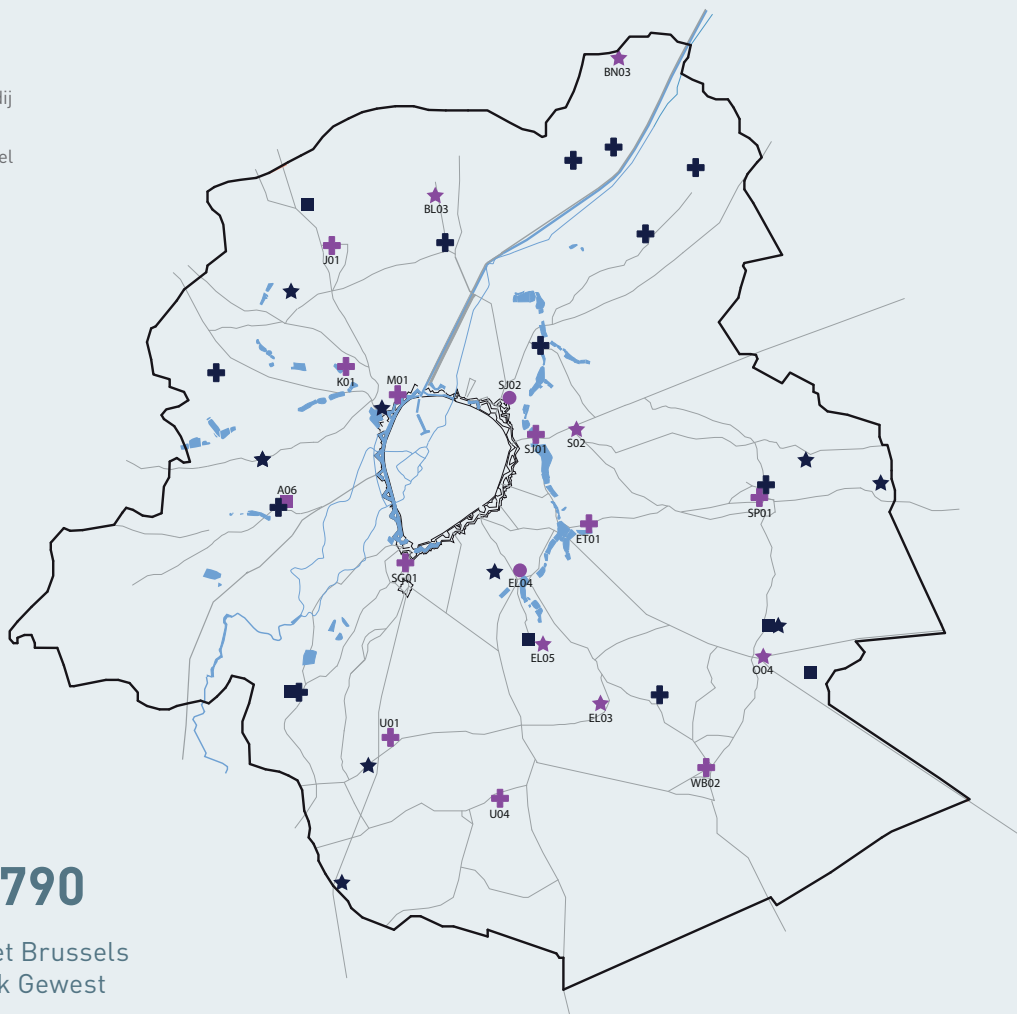
Centrum van Brussel

LEGENDE

- + Parochiekerk
- Klooster of abdij
- ▲ Schoolkapel
- Ziekenhuiskapel
- ★ Andere kapel

- 1500
- 1790
- 1830
- 1914
- 1940
- 2014
- Herbestemd

K. 2b

→ **ca 1790**

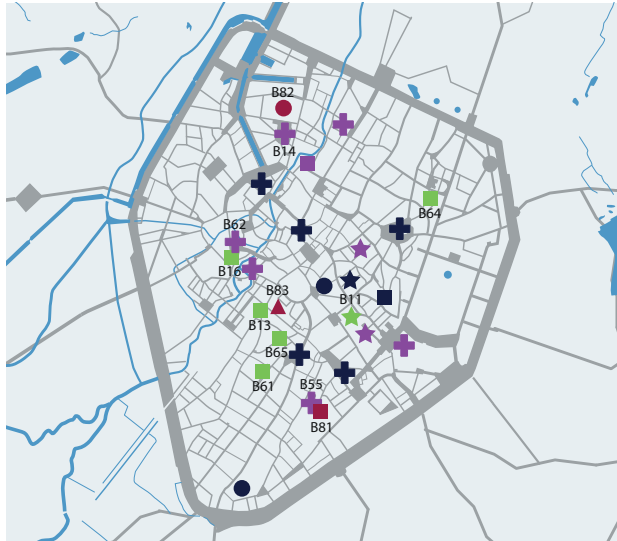
Gebied van het Brussels
Hoofdstedelijk Gewest

**LOCATIE VAN DE KERKEN
IN BRUSSEL NA
HET FRANSE REVOLUTIE**

K. 3a

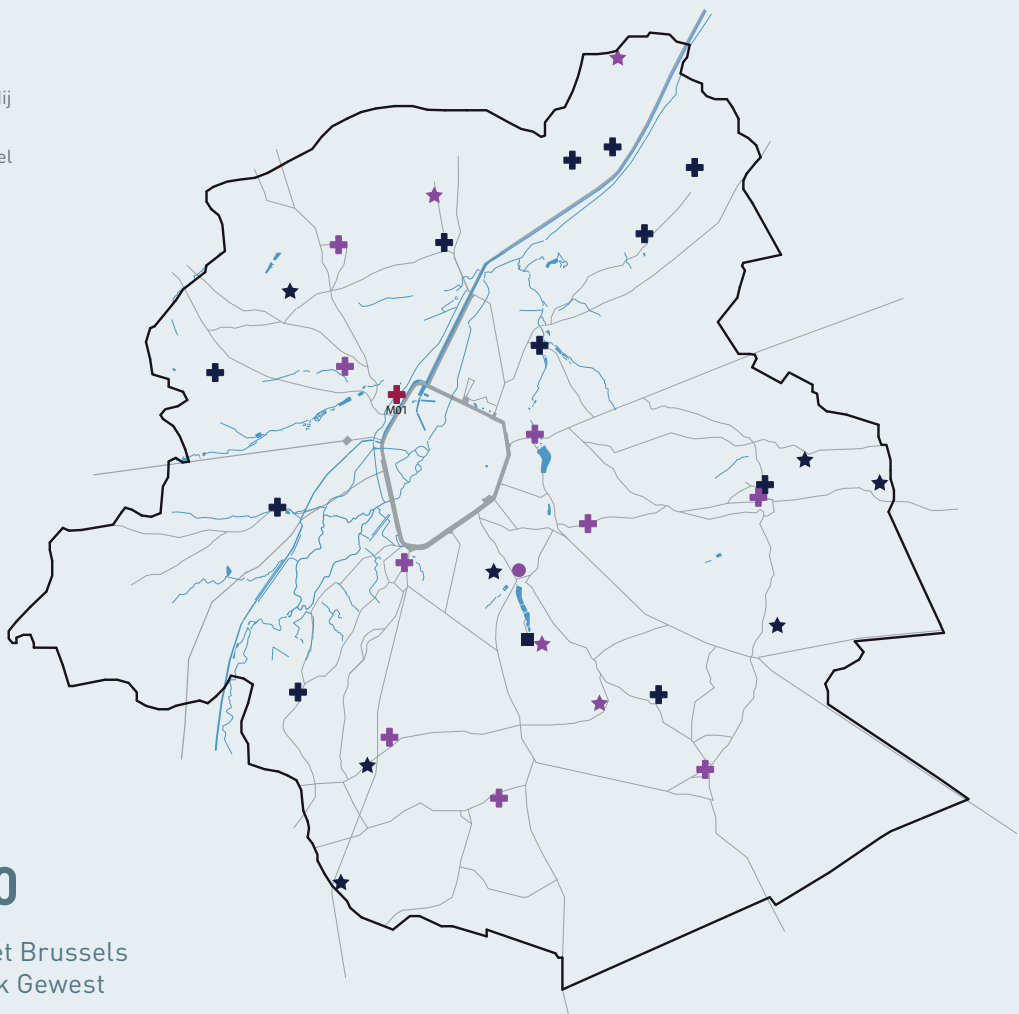
→ 1830

Centrum van Brussel

LEGENDE

- + Parochiekerk
 - Klooster of abdij
 - ▲ Schoolkapel
 - Ziekenhuiskapel
 - ★ Andere kapel
-
- 1500
 - 1790
 - 1830
 - 1914
 - 1940
 - 2014
 - Herbestemd

K. 3b

→ 1830

Gebied van het Brussels
Hoofdstedelijk Gewest

★ B42	Sint-Clarisse (*)	<1500	[K. 1a]
★ B43	Sint-Elooi I; II	1476; begin 18de	[K. 1a; K. 2a]
★ B44	Onze-Lieve-Vrouw ten Rood		[K. 1a]
★ B45	Hofkapel van het hertogelijk paleis	1522-1553	[K. 1a]
★ B46	Sint-Anna I; II	1519; 1655-1661	[K. 1a; K. 2a]
★ B47	Refugehuis van de abdij van het Park	1566	[K. 1a]
★ B48	Sint-Loo (*)		[K. 1a]
■ B49	Kapucijnen II	1653	[K. 2a]
■ B50	Kartuizers II	c. 1594	[K. 2a]
■ B51	<i>Abbaye de l'Assomption Notre-Dame</i>	1599	[K. 2a]
■ B52	Karmelieten <i>Les Thérésiennes</i>	1606	[K. 2a]
■ B53	Ongeschoeide Karmelieten	1611-1614	[K. 2a]
■ B54	Annunciaten	1620-1627	[K. 2a]
■+B55	Minimen en Sint-Jan en Stefaan ter Minimen (+1806)	1700-1715	[K. 2a; K. 3a]
■ B56	Jezuïeten (collège ?)	1621-1661	[K. 2a]
■ B57	Berlaymont I (<i>Reine de tous les saints</i>)	1625	[K. 2a]
■ B58	Klein Begijnhof II	1782	[K. 2a]
■ B59	Visitantinen (Onze-Lieve-Vrouw-Bezoeking)	1648	[K. 2a]
■ B60	Lorrainisten II	1682	[K. 2a]
■ B61	Brigittinen	1663-1672	[K. 2a]
■+B62	Rijke Klaren (+1806) I; II	1665-1680	[K. 2a; K. 3a]
■ B63	Kapucinessen	1666	[K. 2a]
■ B64	Oratoriërs	1662	[K. 2a]
■ B65	Zusters Ursulinen	1673	[K. 2a]
■ B66	Engelse Dominicanessen	1669	[K. 2a]
■ B67	Onze-Lieve-Vrouw van Montserrat	1686	[K. 2a]
■ B69	Zusters Apostolinen II (vervangt een klooster, gebouwd eind 17de)	1715	[K. 2a]
● B70	Sint-Rochus	1596	[K. 2a]
● B71	Het Simpelhuys of Dulhuys	1623-1625	[K. 2a]
● B72	Heilige-Kruis Gasthuis	15de	[K. 2a]
● B73	Pacheco Gasthuis	1723	[K. 2a]
★ B74	Meersch	?	[K. 2a]
★ B75	Sint-Antonius	?	[K. 2a]
★ B76	Sint-Michiels	?	[K. 2a]
★ B78	Protestantse Koninkelijke kapel Paleis van Karel van Lotharingen	1760	[K. 2a]
★ B79	Onze-Lieve-Vrouw ter Sneeuw	1621	[K. 2a]
■ B81	Berlaymont II	1808	[K. 3a]
● B82	Groot Godshuis of Pacheco Tehuis	1824-1827	[K. 3a]
▲ B83	Sint-Jorisschool van de Broeders van de Christelijke Scholen (waarschijnlijk kapelle)	1832	[K. 3a]
+ B84	Sint-Katelijne III	1854-1874	[K. 4a]
■ B85	Kapucijnen (Onze-Lieve-Vrouw Onbevlekt)	1889	[K. 4a]
■ B86	Minderbroeders en Sint-Antonius van Padua	1868-1873	[K. 4a]
● B87	Kliniek Sint-Jan I, II	1851; 2004	[K. 4a; K. 6a]
● B88	Blindeninstituut	1852-1855	[K. 4a]
● B89	Sint-Pieter	1843	[K. 4a]
▲ B90	Sint-Michiel (Sint-Jan Berchmanscollege)	1850	[K. 4a]
▲ B91	<i>Institut Saint-Louis</i>	c. 1860?	[K. 4a]
▲ B92	<i>Filles de la Charité de Saint-Vincent de Paul</i>	1862	[K. 4a]
▲ B93	<i>Institut Notre-Dame de Joie (ancienne institution des Sœurs de Notre-Dame)</i>	laatste kwart 19de	[K. 4a]
★ B94	Heilig Sacrament	1854-1856	[K. 4a]
▲ B95	Sint-Thomasinstituut	c.1933	[K. 5a]
● B96	<i>CHU Saint-Pierre</i>	?	[K. 6a]

BL BRUSSEL LAKEN

★ BL01	Onze-Lieve-Vrouw van Laken	12de	[K. 1b]
★ BL02	Osseghem	12de	[K. 1b]
+ BL03	Sint-Annakapelle	eind 16de	[K. 2b]
+ BL04	Onze-Lieve-Vrouw van Laken II	1854-1872	[K. 4b]
+ BL05	Sint-Lambertus	?	[K. 4b]
▲ BL06	<i>Institut des Religieuses Ursulines</i>	1887	[K. 4b]
★ BL07	Serres van Laken	1893	[K. 4b]
▲ BL08	Maria Assumptalyceum (Zusters der Christelijke Scholen)	1926	[K. 5b]
★ BL09	Sint-Paulus I Paviljoen van de Katholieke Missies Expo	1935 1935 1935	[K. 5b]
+ BL10	Goddelijk Kind Jezus	1942	[K. 5b]
▲ BL12	Jan-Van-Ruusbroeck College	1968	[K. 6b]
+ BL13	Heilige Engelen	1985-1986	[K. 6b]
+ BL14	Christus Koning [<i>École primaire - Libre Institut - Christ-Roi</i>]	?	[K. 6b]

BH BRUSSEL - HAREN

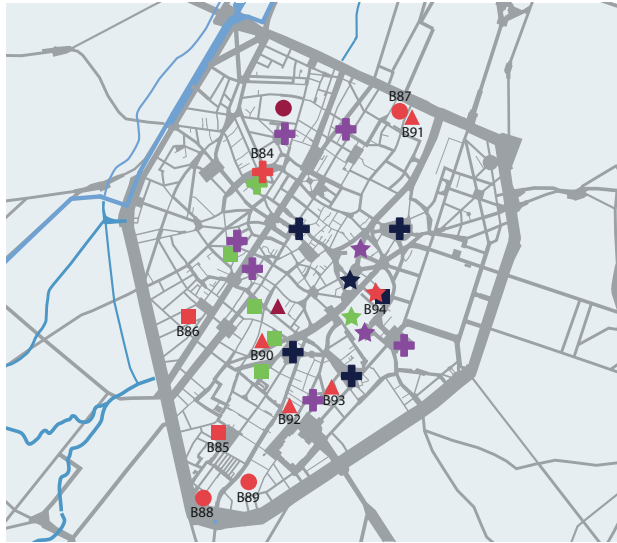
BH01	Sint-Elisabeth	12de - 17de	[K. 1b]
------	----------------	-------------	---------

**LOCATIE VAN DE KERKEN
TE BRUSSEL VOOR DE
EERSTE WERELDOORLOG**

K. 4a

→ 1914

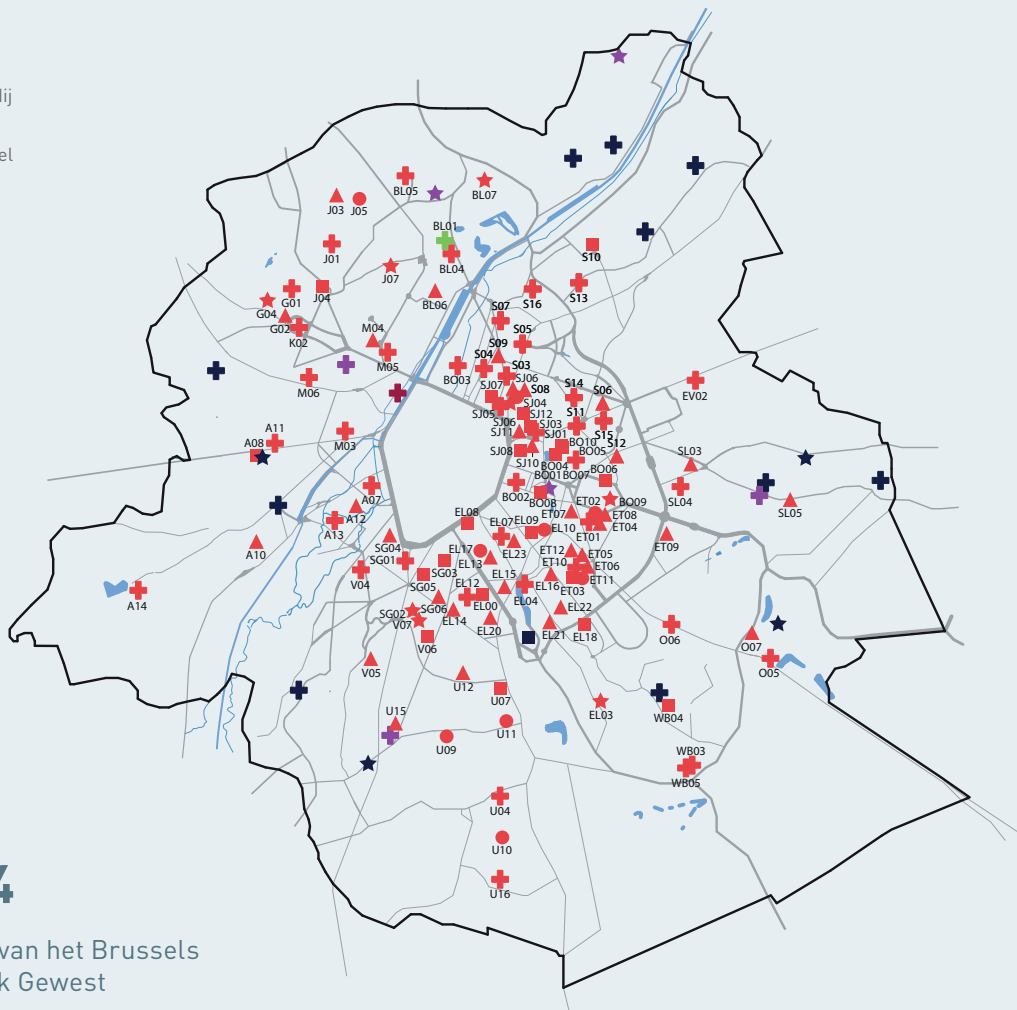
Centrum van Brussel

LEGENDE

- + Parochiekerk
- Klooster of abdij
- ▲ Schoolkapel
- Ziekenhuiskapel
- ★ Andere kapel

- 1500
- 1790
- 1830
- 1914
- 1940
- 2014
- Herbestemd

K. 4b

→ 1914

Grondgebied van het Brussels
Hoofdstedelijk Gewest

BN BRUSSEL – NEDER-OVER-HEEMBEEK

+	BN01	Sint-Pieter I; II	11de - 12de; 1860	(K. 1b; K. 4b)
+	BN02	Sint-Niklaas	12de	(K. 1b)
+	BN03	Sint-Lendrik I; II	12de; 1667-1669	(K. 1b; K. 2b)
★	BN04	Sint-Pieter-en-Paulus	1935	(K. 5b)
▲	BN05	<i>Institut Saint-Nicolas</i>	?	(K. 5b)

BO BRUSSEL – (UITBREIDING OOST)

★	BO01	Maerlant Verrijzenis	18de	(K. 4b)
+	BO02	Sint-Jozef	1842-1874	(K. 4b)
+	BO03	Sint-Rochus I	1862	(K. 4b)
■	BO04	Zusters van <i>Notre-Dame de la Compassion</i>	1892	(K. 4b)
■	BO05	<i>Sœurs gardiennes de l'Eucharistie</i>	1900	(K. 4b)
■	BO06	Dominicanen	1904-1906	(K. 4b)
+	BO07	Heilig-Hart I	1907-1909	(K. 4b)
■	BO08	<i>Dames de l'Adoration perpétuelle</i>	1908	(K. 4b)
★	BO09	Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis (Museum)	1908	(K. 4b)
■	BO10	<i>Sœurs franciscaines de la Sainte-Famille</i>	1910	(K. 4b)
+	BO11	Heilig-Hart I	1954-1956	(K. 6b)
+	BO12	Sint-Rochus II	1993	(K. 6b)

EL ELSENE

■	EL00	Klooster van Washingtonstraat (ook vernoemd als klooster van de Jesuiten)	1896	(K. 4b)
■	EL01	Onze-Lieve-Vrouw ter Kameren II	14de	(K. 1b)
★	EL02	Gewijde-Boom	15de	(K. 1b)
★	EL03	Sint-Adriaan en Onze-Lieve-Vrouw I; III, IV	1458-1463; 1618-1658	(K. 1b; K. 2b)
●	EL04	Heilige Kruis I; II; III	13de-16de; 1596; 1859-1865 & 1942-1943	(K. 1b; K. 2b; K. 4b)
★	EL05	Onze-Lieve-Vrouw van Montaigue	17de	(K. 2b)
★	EL06	Sint-Bonifatius	17de	(K. 5b)
+	EL07	Sint-Bonifatius	1846-1849 & 1985	(K. 4b)
■	EL08	Karmelieten	1861	(K. 4b)
■	EL09	Paters van het Heilig Sacrament I Sint-Eymard	1925	(C. 4b)
●	EL10	<i>L'Œuvre du Calvaire</i>	1890	(K. 4b)
■	EL11	Militair Hospitaal van Elsene (voormalig)	1882-1888	(K. 4b)
+	EL12	Heilige-Drievuldigheid	(1620: gevel) 1895	(K. 4b)
■	EL13	<i>Chapelle des sœurs de Notre-Dame de l'Arbre Bénit</i>	1896	(K. 4b)
▲	EL14	<i>Maison du Sacré-Cœur</i>	1892	(K. 4b)
▲	EL15	<i>école Saint-Vincent-de-Paul</i>	1897	(K. 4b)
▲	EL16	<i>Institut Saint-Trinité</i>	1896 / 1909	(K. 4b)
●	EL17	Voormalig Rusthuis des Heren der Broeders Alexianen	1899	(K. 4b)
■	EL18	Priesters van het Heilig Hart	1900	(K. 4b)
●	EL19	<i>Institut de la Charité maternelle</i>	1903	(K. 4b)
▲	EL20	<i>Ecole des Sœurs Zélatrices de la Sainte-Eucharistie</i>	1910	(K. 4b)
▲	EL21	<i>Institut Saint-André</i>	1911	(K. 4b)
▲	EL22	<i>Institut Saint-Philippe Néri</i>	1911	(K. 4b)
▲	EL23	<i>Institut Saint-Boniface</i>	1911-1920	(K. 4b)
■	EL24	Congregatie van het Heilig Sacrament	1929	(K. 5b)
+	EL25	Onze-Lieve-Vrouw Boodschap	1932-1934	(K. 5b)
▲	EL26	<i>école du Sacré-Cœur actuel Centre scolaire Ma Campagne</i>	1936	(K. 5b)
+	EL27	Sint-Adriaan	1938-1941	(K. 5b)

ET ETTERBEEK

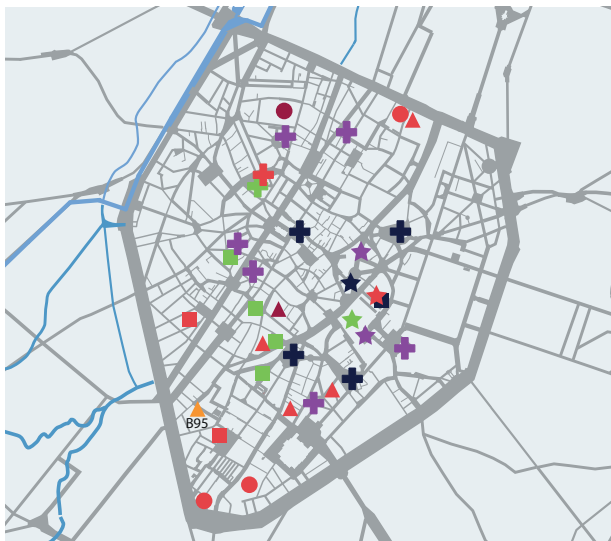
+	ET01	Sint-Gertrudis I; III; IV	10de; 1750; 1885	(K. 1b; 2b; 4b)
●	ET02	Casa Rosa	1897 (Kerk); (Huizen) [1890]	(K. 4b)
■	ET03	<i>Pères du Sacré Cœur</i>	eind 19de	(K. 4b)
▲	ET04	<i>Institut Saint-Jospeh</i>	waarsch. eind 19de	(K. 4b)
▲	ET05	<i>Institut Sainte-Geneviève</i>	c. 1900	(K. 4b)
▲	ET06	<i>école des Frères de Saint-Gabriel</i>	c. 1900	(K. 4b)
▲	ET07	<i>Institut des Sœurs de l'Enfant Jésus</i>	na 1894 en vóór 1905	(K. 4b)
▲	ET08	<i>Institut Saint-Stanislas</i>	1901	(K. 4b)
▲	ET08	Tweede kapel van <i>Institut Saint-Stanislas</i>	c. 1970	(K. 6b)
▲	ET09	Sint-Jan Berchmans van het Sint-Michiels college	1905 (1908-1909)	(K. 4b)
+	ET10	Sint-Antonius van Padua	1905-1935	(K. 4b)
●	ET11	Kapelle van de voormalig ziekenhuis	1910-1911	(K. 4b)
▲	ET12	<i>Institut médicochirurgical Saint-Joseph</i>	1921	(K. 4b)
+	ET13	Onze-Lieve-Vrouw van het Heilig Hart	1926-1928	(K. 5b)
■	ET14	<i>Sœurs servantes des Pauvres</i>	1928	(K. 5b)
+	ET15	Onze-Lieve-Vrouw Onbevlekt Ontvangen	?	(K. 6b)
★	ET16	Sint-Gertrudis	?	(K. 6b)

**LOCATIE VAN DE KERKEN
TE BRUSSEL VOOR
DE TWEEDE WERELDOORLOG**

K. 5a

→ 1940

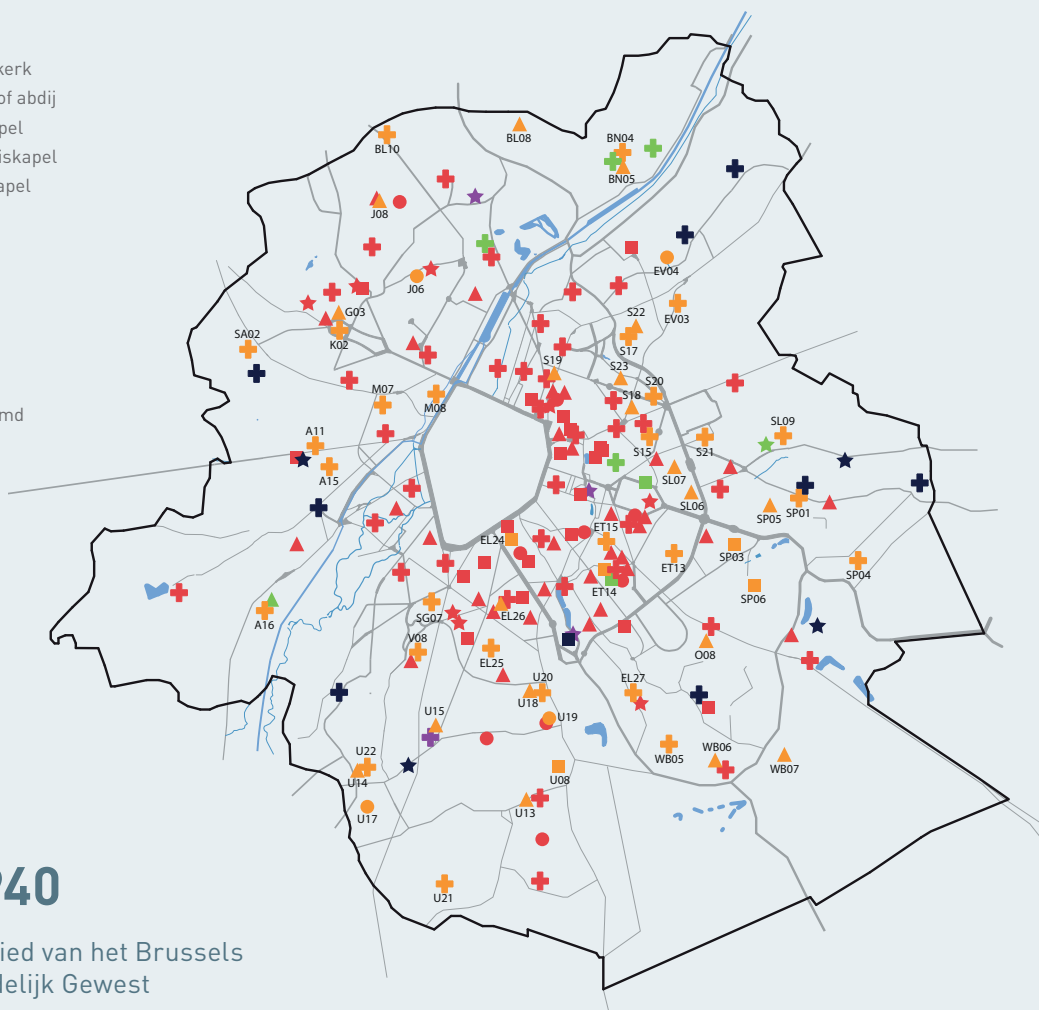
Centrum van Brussel

LEGENDE

- + Parochiekerk
- Klooster of abdij
- ▲ Schoolkapel
- Ziekenhuiskapel
- ★ Andere kapel

- 1500
- 1790
- 1830
- 1914
- 1940
- 2014
- Herbestemd

K. 5b

→ 1940

Grondgebied van het Brussels
Hoofdstedelijk Gewest

EV EVERE

+ EV01	Sint-Vincentius I; II	12de - 13de; 1705-1742	(K. 1b; K. 2b)
+ EV02	Sint-Jozef	1904-1906	(K. 4b)
+ EV03	Onze-Lieve-Vrouw Onbevlekt Ontvangen	1932-1933	(C. 5b)
● EV04	Woon- en Zorgcentrum Sint-Joseph	Interbellum ?	(K. 5b)

G GANSHOREN

★ G01	Sint-Martinus I; II; III	?; ?; 1970	(K. 1; 4b; 6b)
▲ G02	<i>Collège du Sacré-Cœur</i>	?	(K. 4b)
▲ G03	<i>Centre scolaire de Notre-Dame de la Sagesse</i> (collège Sacré-Cœur)	1929	(K. 5b)
+ G05	Sint-Cecilia	1963-1965	(K. 6b)

J JETTE

+ J01	Sint-Pieter I; II; III	11de; 1776-1778; 1878-1880	(K. 1b; 2b; 4b)
■ J02	Abdij van Dielegem I; III	11de of 12de; 18de (eerste half)	(K. 1b; 2b)
▲ J03	Instituut van de Zusters van het Heilig Hart	1874-1878	(K. 4b)
■ J04	Redemptoristen (Sint-Magdalena)	1903-1904	(K. 4b)
● J05	Brugmannhospitaal	1905	(K. 4b)
● J06	Huidig rusthuis Magnolia	<1930	(K. 5b)
★ J07	Grot van Onze-Lieve-Vrouw van Lourdes	1915	(K. 5b)
▲ J08	Zijkapel van het instituut van de Zusters van het Heilig Hart	1933	(K. 5b)
+ J09	Onze-Lieve-Vrouw van Lourdes	1949	(K. 6b)
+ J10	Sint-Clara	1965-1967	(K. 6b)
+ J11	Sint-Jozef	1968	(K. 6b)

K KOEKELBERG

+ K01	Sint-Anna I; II	13de; 1658	(K. 1b; 2b)
+ K02	Basiliek van Heilig Hart I; II	?; 1905-1970	(K. 4b)
+ K03	Sint-Anna	1990	(K. 6b)

O OUDERGEM

+ O01	Sint-Anna	11de	(K. 1b)
■ O02	Hertoginnedal (Dominicanessen) II	1564-1570	(K. 1b)
■ O03	Sint-Paulus van het Rood III (Rode klooster)	1512 - ...	(K. 1b)
★ O04	Onze-Lieve-Vrouw 't Salvelken	17de (Middel)	(K. 2b)
+ O05	Sint-Anna	1843	(K. 4b)
+ O06	Sint-Juliaan I; II	1906; 1965	(K. 4b; 6b)
▲ O07	Heilig-Hartinstituut	1912	(K. 4b)
▲ O08	Institut Saint-Julien-Parnasse	1937	(K. 5b)
+ O09	Onze Lieve Vrouw te Blankedelle	1968-1970	(K. 6b)

S SCHAARBEEK

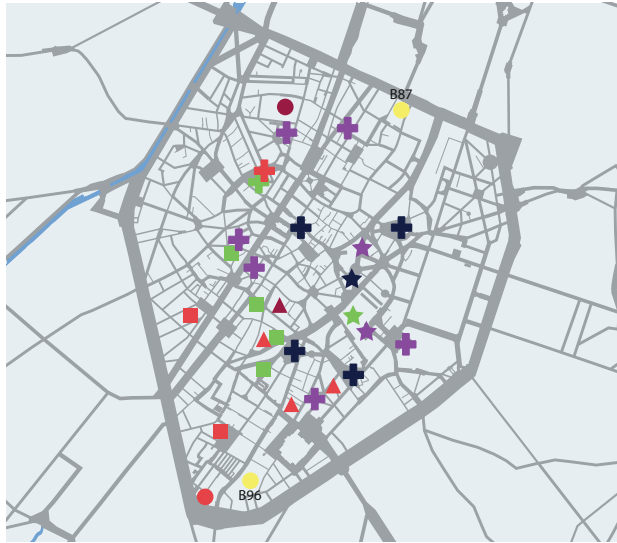
+ S01	Sint-Servaas II	13de	(K. 1b)
★ S02	Onze-Lieve-Vrouw ter Twee Linden	17de	(K. 2b)
+ S03	Koninklike Sint-Maria	1845-1885	(K. 4b)
+ S04	Sint-Jan-en-Niklaas	1849	(K. 4b)
+ S05	Sint-Servaas III	1871-1876	(K. 4b)
● S06	<i>Maison de Santé Maeck I Centre Hospitalier Jean Titeca</i>	1852	(K. 4b)
+ S07	Saint Fransiscus van Assisi	1880-1900	(K. 4b)
▲ S08	<i>Institut Notre-Dame (école paroissiale Sainte-Marie)</i>	?	(K. 4b)
▲ S09	Sint-Lucasschool van de Brøeders van de Christelijke Scholen	1882	(K. 4b)
■ S10	Heilige Familie	1890	(K. 4b)
+ S11	Heilig Hart	1895	(K. 4b)
▲ S12	<i>Institut de la Vierge Fidèle</i>	1897	(K. 4b)
+ S13	Heilige Familie	1900-1937	(K. 4b)
+ S14	Sint-Aleydis I; II	1905; 1953-1954	(K. 4b; 6b)
+ S15	Sint-Albertus I; II	1909; 1930-1931	(K. 4b; 5b)
+ S16	Sint-Elisabeth	1913-1916	(K. 4b)
+ S17	Sint-Suzanna	1926-1928	(K. 5b)
▲ S18	Koning Boudewijncollege	après 1921 et avant 1931	(K. 5b)
▲ S19	<i>Centre scolaire Sainte-Marie La Sagesse</i>	1926	(K. 5b)
+ S20	Sint-Theresia van Avila	1932	(K. 5b)
+ S21	Goddelijke-Zaligmaker	1935-1963	(K. 5b)
▲ S22	<i>Institut Saint-Dominique</i>	1938	(K. 5b)
▲ S23	Boodschap Instituut (voormalige "Retraite du Sacré-Cœur")	1947	(K. 5b)
+ S24	Epifanie	1974-1984	(K. 6b)

**HUIDIGE LOCATIE VAN
RELIGIEUZE GEBOUWEN
BEWAARD IN BRUSSEL**

K. 6a

→ 2014

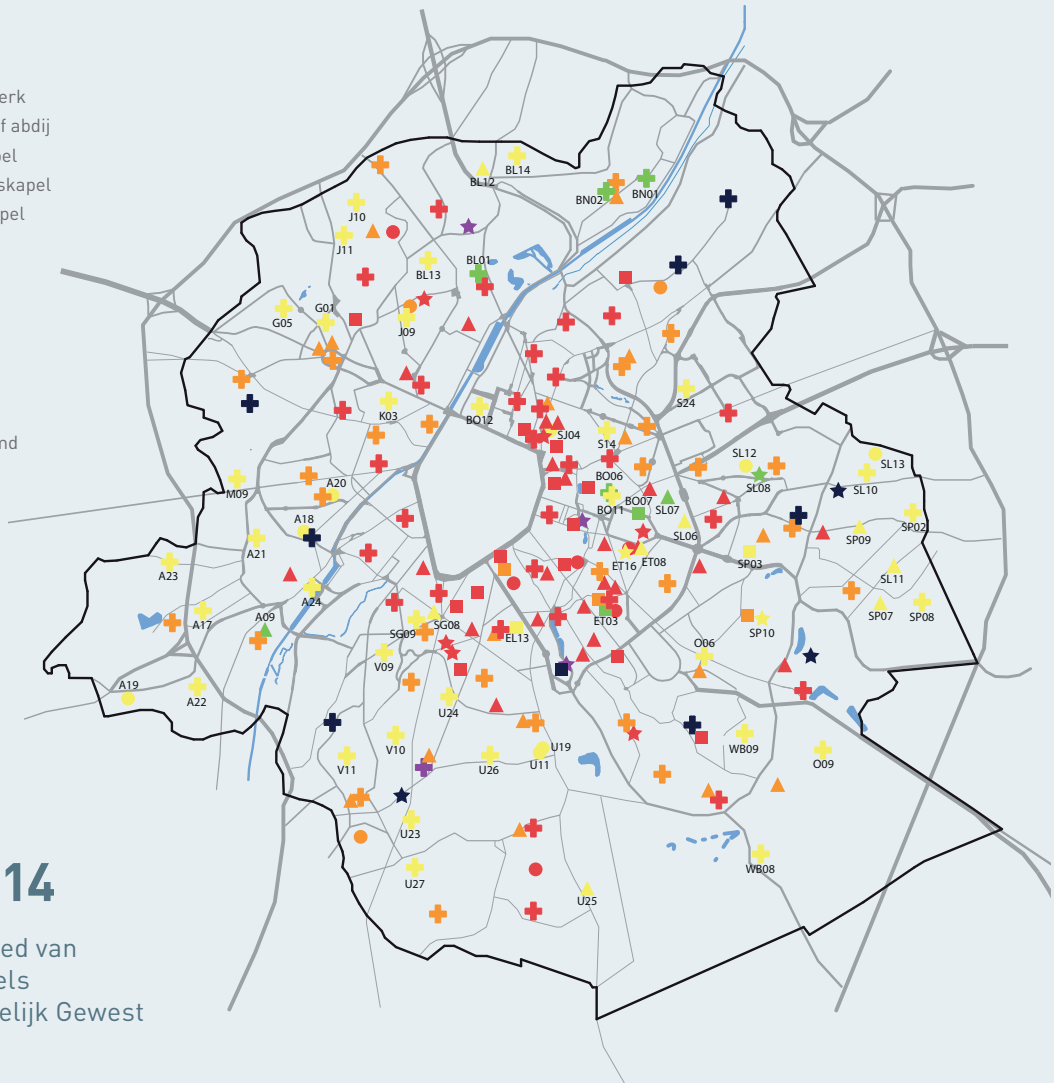
Centrum van Brussel

LEGENDE

- ✚ Parochiekerk
- Klooster of abdij
- ▲ Schoolkapel
- Ziekenhuiskapel
- ★ Andere kapel

- 1500
- 1790
- 1830
- 1914
- 1940
- 2014
- Herbestemd

K. 6b

→ 2014

Grondgebied van
het Brussels
Hoofdstedelijk Gewest

SA SINT-AGATHA-BERCHEM

+ SA01	Sint-Agatha I	1287-1311	(K. 1b)
+ SA02	Sint-Agatha II	1938	(K. 5b)

SG SINT-GILLIS

+ SG01	Sint-Gillis I; II; III	13de; 1595-1756; 1866-1876	(K. 1b; 2b; 4b)
★ SG02	Sint-Gillis gevangenis	1878-1884	(K. 4b)
■ SG03	Karmelieten (Sint-Bernardus)	1891	(K. 4b)
▲ SG04	<i>Institut des Filles de Marie</i>	1891	(K. 4b)
■ SG05	Religieuzen van het Cenakel	1899	(K. 4b)
▲ SG06	Sint-Lucasschool (Broeders van de Christelijke Scholen)	1905 / 1952	(K. 4b)
+ SG07	Sint-Alena	1938-1972	(K. 5b)
▲ SG08	<i>Institut des Filles de Marie</i>	1965	(K. 5b)
+ SG09	Jezus Arbeider	?	(K. 6b)

M SINT-JANS-MOLENBEEK

+ M01	Sint-Jan-de-Doper I; II; III	12de; 1593-1597; 1834-1836	(K. 1b; 2b; 3b)
★ M02	Sint-Jan	XV	(K. 1b)
+ M03	Sint-Barbara	1869	(K. 4b)
▲ M04	Sint-Albertschool	c. 1900	(K. 4b)
+ M05	Sint-Remigius	1907	(K. 4b)
+ M06	Sint-Karolus-Borromeus	1907	(K. 4b)
+ M07	Onze-Lieve-Vrouw Middelaars	1924	(K. 5b)
+ M08	Sint-Jan-de-Doper IV	1931-1932	(K. 5b)
+ M09	Heilige Verrijzenis	1966	(K. 6b)

SJ SINT-JOOST-TEN-NODE

★ SJ01	Sint-Josse I (+ Sint-Josse III; IV)	1361, 1777; 1864-1891	(K. 1b) (K. 2b; 4b)
● SJ02	Leprozen II	1610	(K. 2b)
■ SJ03	<i>Dames de la Persévérance</i>	1840 (?)	(K. 4b)
● SJ04	<i>Cliniques Saint-Etienne I</i>	1851	(K. 4b)
+ SJ05	Gesu	1860-65 / 1937-39	(K. 4b)
▲ SJ06	<i>Institut des Dames de Marie</i>	1874	(K. 4b)
■ SJ07	<i>Sœurs du Bon Secours (Oratorium)</i>	1882	(K. 4b)
■ SJ08	Heilige Juliane	1886	(K. 4b)
★ SJ09	Gesu (Residentie)	1890-1897	(K. 4b)
▲ SJ10	<i>Complexe Saint-Louis</i>	laatste kwart van 19de / 1931	(K. 4b)
▲ SJ11	School van de Sint-Julianazusters	1901	(K. 4b)
■ SJ12	<i>Filles de Saint-François de Salle</i>	1913	(K. 4b)

SL SINT-LAMBRECHTS-WOLUWE

+ SL01	Sint-Lambertus	11de	(K. 1b; 4b)
★ SL02	Lenneke Marie	14de	(K. 1b)
▲ SL03	Heilige Vincentius a Paulo van het Koninklijk Instituut	1878	(K. 4b)
+ SL04	Sint-Hendriks	1908-1911	(K. 4b)
▲ SL05	<i>Institut de la Providence</i>	c. 1910	(K. 4b)
▲ SL06	Heilig-Hart van het scholencentrum Heilig-Hart Lindthout	1959	(K. 6b)
▲ SL07	<i>Institut des Dames de Marie en Institut Supérieur de Pédagogie Galilée</i>	1925	(K. 5b)
★ SL08	Heilige Familie	1930	(K. 5b)
+ SL09	Heilige Familie	1937	(K. 5b)
+ SL10	Onze-Lieve-Vrouw Hemelvaar	1954	(K. 6b)
▲ SL11	<i>Mater-Dei-Instituut</i>	1957 (school)	(K. 6b)
● SL12	<i>Centre gériatrique la Charrette</i>	tussen 1953-1971	(K. 6b)
● SL13	<i>Cliniques Universitaires Saint-Luc / UCL Bruxelles</i>	1965-76	(K. 6b)

SP SINT-PIETERS-WOLUWE

+ SP01	Sint-Pieters I; II (3de kerk op dit plaats)	12de (?); 1755-1778	(K. 1b; 2b)
+ SP02	Onze-Lieve-Vrouw van Stokkel; II	14de; 1962	(K. 1b; 6b)
■ SP03	Zusters Fransiscanessen	1932	(K. 5b)
+ SP04	Sint-Paulus	1939-1941	(K. 5b)
▲ SP05	Don Bosco Instituut	school gebouwd tijdens interbellum	(K. 6b)
■ SP06	Fransiscanen (Onze-Lieve-Vrouw der Genaden)	1940-1949	(K. 5b)
▲ SP07	<i>Sœurs du Bon-Pasteur</i>	c. 1948	(K. 6b)
+ SP08	Sint-Aleydis	1949	(K. 6b)
▲ SP09	Don Bosco College	na 1950	(K. 6b)
★ SP10	Nuntius Ambassade Vaticaan	?	(K. 6b)

U UKKEL

+	U01	Sint-Pieter II; III	13de; 1778-1782	(K. 1b; 2b)
★	U02	Onze-Lieve-Vrouw van Troost II	16de	(K. 1b)
★	U03	Onze-Lieve-Vrouw van Goede Bijstand II	15de	(K. 1b)
★	U04	Sint-Job (Carlo) I; II (IV en 1911 + sinds 1836)	15de; 1620-1630	(K. 1b; 2b)
■	U05	Bøetendael	1467	(K. 1b)
■	U07	Zusters van Onze-Lieve-Vrouw	19de	(K. 4b)
■	U08	<i>Sœurs Auxiliatrices du Purgatoire / ou religieuses</i>	Tussen 1932 en 1950	(K. 5b)
●	U09	<i>Clinique Les Deux Alices</i>	1885	(K. 4b)
●	U10	<i>Clinique La Ramée - Clinique Fond'Roy</i>	1907	(K. 4b)
●	U11	Europa Ziekenhuis Sint-Elisabeth	1980-1990 (?)	(K. 4b)
▲	U12	<i>Pensionnat des Dames de Marie</i>	?	(K. 4b)
▲	U13	Sint-Jozefschool	?	(K. 4b)
▲	U14	Sint-Paulusschool	?	(K. 4b)
▲	U15	Sint-Pieters college	1906	(K. 4b)
★	U15	Kleine kapel van het Sint-Pieters college	1938	(K. 5b)
+	U16	Sint-Anna	1912	(K. 4b)
●	U17	Nationaal Instituut voor Oorlogsinvaliden	Interbellum ?	(K. 6b)
▲	U18	<i>Institut Montjoie</i>	1927-1928	(K. 5b)
●	U19	Rust- en Verzorgingstehuis Nazareth (▲h), Verpleegschool Sint-Elisabeth (eerste kapelle in 1928)	c.1989	(K. 5b)
+	U20	Onze-Lieve-Vrouw van de Rozenkrans	1937-1938	(K. 5b)
+	U21	Sint-Jozef	1942-1949	(K. 5b)
+	U22	Sint-Paulus	1943	(K. 5b)
+	U23	Kostbare Bloed	1950	(K. 6b)
+	U24	Heilig Hart	1954	(K. 6b)
▲	U25	Zusters de Sint-Vincentius a Paulo	Na 1953 en vóór 1971	(K. 6b)
+	U26	Sint-Marcus	1968-1970	(K. 6b)
+	U27	Onze-Lieve-Vrouw van Troost III	1975	(K. 6b)

V VORST

■	V01	Onze-Lieve-Vrouw	14de-1447	(K. 1b)
+	V02	Sint-Denijs II	13de	(K. 1b)
+	V04	Sint-Antonius van Padua	Begin 19de	(C. 2b)
■	V06	Barnabieten	1905-1906	(K. 4b)
★	V07	Gevangenis van Vorst	1910	(K. 4b)
+	V08	Sint-Augustinus	1928-1935	(K. 5b)
+	V09	Heilige Maria Moeder Gods	1949	(K. 6b)
+	V10	Sint-Pius X	1967	(K. 6b)
+	V11	Heilig Pastoor van Ars	1960	(K. 6b)

WB WATERMAAL BOSVOORDE

+	WB01	Sint-Clemens	10de	(K. 1b)
★	WB02	Sint-Hubertus I; III	13de; 1720-1723	(K. 1b)
+	WB03	Sint-Hubertus IV (Sint-Philomena)	1827-1833	(K. 4b)
■	WB04	Zusters van de Eucharistie	1870-1884	(K. 4b)
+	WB05	Sint-Hubertus V	1924-1939	(K. 4b)
+	WB06	Heilige Kruis	Interbellum	(K. 5b)
▲	WB06	<i>Institut de l'Assomption</i> (huidig Sint-Jozefschool)	? (1929)	(K. 5b)
▲	WB07	Sint-Hubertus college	1953	(K. 5b)
+	WB08	Onze-Lieve-Vrouw Koningin der Hemele	1956	(K. 6b)
+	WB09	Onze-Lieve-Vrouw van Altijdurende Bijstand II	1967-1969	(K. 6b)

COLOFON

REDACTIECOMITÉ

Jean-Marc Basy, Stéphane Demeter,
Paula Dumont, Murielle Lesecque,
Cecilia Paredes, Brigitte Vander Bruggen
en Anne-Sophie Walazyc.

EINDREDACTIE IN HET NEDERLANDS

Paula Dumont

EINDREDACTIE IN HET FRANS

Stéphane Demeter

SECRETARIAAT VAN REDACTIE

Murielle Lesecque

COORDINATIE VAN ICONOGRAFIE

Cecilia Paredes

COORDINATIE VAN DE DOSSIER

Stéphane Demeter

AUTEURS/ REDACTIONELE MEDEWERKING

Thomas Coomans, Olivia Bassem,
Johan Bellaert, Jérôme Bertrand,
Céline Cheron, Stéphane Demeter,
Paula Dumont, Diane Gustin,
Marianne Hiernaux, Reinout Labberton,
Harry Lelièvre, Marie-Noëlle Martou,
Marc Meganck, Muriel Muret,
Sven Stercken, Stephan Van Bellingen,
Steven Van Bocxlaer Johan Van Dessel,
Valérie Vermandel, Eva Weyns.

VERTALING

Gitracom, Hilde Pauwels,
Data Translations Int.

NALEZING

Koenraad Raeymaekers, Wim Kenis,
Harry Lelièvre, Stephan Van Bellingen en
de leden van het redactiecomité

VORMGEVING

The Crew Communication

DRUK

Dereume Printing

VERSPREIDING EN ABONNEMENTENBEHEER

Cindy De Brandt,
Brigitte Vander Bruggen.
bpeb@sprb.irisnet.be

BEDANKINGEN

Philippe Charlier, Emanuelle de Sart,
Farba Diop, Manja Vanhaelen.

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Arlette Verkruyssen, directeur-generaal
van Brussel Stedelijke Ontwikkeling/
Gewestelijke overheidsdienst Brussel,
CNN – Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel.

De artikelen zijn gepubliceerd onder de
verantwoordelijkheid van de auteurs.
Alle rechten voor het reproduceren,
vertalen of herwerken zijn voorbehouden.

CONTACT

Directie Monumenten en Landschappen –
Cel Sensibilisatie
CNN – Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel
<http://www.monument.irisnet.be>
broh.monumenten@gob.irisnet.be

HERKOMST VAN DE FOTO'S

Mochten er ondanks onze inspanningen om
alle reproductierechten te betalen toch nog
gerechtigden zijn die niet gecontacteerd
werden, dan worden zij verzocht zich
kenbaar te maken bij de Directie
Monumenten en Landschappen van het
Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

LIJST MET AFKORTINGEN

AAM – Archives d'Architecture Moderne
ARB – Académie royale de Belgique
DCBSO – Documentatiecentrum van
Brussel Stedelijke Ontwikkeling
DML – Directie Monumenten en
Landschappen
GOB – Gewestelijke Overheidsdienst
Brussel
KBR – Koninklijke Bibliotheek van België
KIK-IRPA – Koninklijk Instituut voor het
Kunstpatrimonium / Institut royal du
Patrimoine artistique
KMKG – Koninklijke Musea voor Kunst
en Geschiedenis
SAB – Stadsarchief Brussel

ISSN

2034-5771

WETTELIJK DEPOT

D/2014/6860/028

Cette revue paraît également en Français
sous le titre *Bruxelles Patrimoines*.